

DAI ATHENEA

Athen 2015/2016

Athen 2015/2016

Στοιχεία έκδοσης

Εκδότης: Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, Παράρτημα Αθηνών

Φειδίου 1, 10678 Αθήνα, Ελλάδα

Τηλ: ++30-(210) 33 07 400 Φαξ: ++30-(210) 3814 762

Email: sekretariat.athen@dainst.de

www.dainst.org/standort/athen

www.facebook.com/DAIAthen

Σύνταξη: Ειρήνη Μαραθάκη, Ulrike Schulz, Jutta Stroszeck, Ulrich Thaler,

σε συνεργασία με τον Tim-Phillipp Wermter

Μετάφραση στα ελληνικά: Ελευθερία Καρδαμάκη

Σελιδοποίηση και επεξεργασία εικόνων: Julia Engelhardt

Τυπογραφείο: www.printfair.gr

Τεύχη: 1.000

Διατηρούνται όλα τα νόμιμα δικαιώματα, και ιδιαιτέρως τα δικαιώματα της μετάφρασης σε ξένες γλώσσες. Επιτρέπεται η αναπαραγωγή ή αναδημοσίευση του παρόντος έργου, αποσπασματικά ή στο σύνολό του, με οποιαδήποτε μέσο, ηλεκτρονικό ή μηχανικό, μόνο με προηγούμενη έγγραφη άδεια του εκδότη. Δικαιώματα εικόνων μπορούν να δοθούν κατόπιν συνεννόησης.

© 2016 Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, Παράρτημα Αθηνών

Impressum

Herausgeber: Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Athen

Fidiou 1, 10678 Athen, Griechenland

Tel: ++30-(210) 33 07 400 Fax: ++30-(210) 3814 762

Email: sekretariat.athen@dainst.de

www.dainst.org/standort/athen

www.facebook.com/DAIAthen

Redaktion: Irini Marathaki, Ulrike Schulz, Jutta Stroszeck, Ulrich Thaler,

unter Mitarbeit von Tim-Phillipp Wermter

Übersetzung ins Griechische: Eleftheria Kardamaki

Layout & Bildbearbeitung: Julia Engelhardt

Druck: www.printfair.gr

Auflage: 1.000

Alle Rechte vorbehalten, insbesondere das Recht der Übersetzung in fremde Sprachen. Ohne ausdrückliche Genehmigung ist es auch nicht gestattet, dieses Dokument oder Teile daraus auf fotomechanischem Wege (Fotokopie, Mikrokopie) zu vervielfältigen oder unter Verwendung elektronischer Systeme zu verarbeiten und zu verbreiten. Bildrechte können nach Rücksprache erteilt werden.

© 2016 Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Athen

Περιεχόμενα

Πρόλογος	6
--------------------	---

Ιστορία της έρευνας και του Ινστιτούτου

● Ο οικοδομικός πυρήνας του Παραρτήματος Αθηνών	12
● Ο φωτογράφος Walter Hege	18
● Adolf Hermann Struck (1877–1911)	22
● Το κληροδότημα Ποστολάκα	24

Κεντρικό θέμα Κεραμεικός

● Έρευνες και εργασίες στον ανασκαφικό χώρο	30
● Μελέτες ευρημάτων	40

Έρευνες πεδίου

● Ολυμπία	52
● Τίρυνθα	60
● Σάμος	70
● Καλαπόδι	76
● Αρύ της Αναβύσσου	88

Ερευνητικές εκθέσεις

● Πρόγραμμα επιφανειακής έρευνας στα παράλια της Περγάμου	92
● Μακεδονικοί τάφοι	96
● Ίππος και άρμα	98

Εκδηλώσεις κατά το 2015

● Επετειακές διαλέξεις	102
● Σειρές διαλέξεων	105
● Συνέδρια και σεμινάρια	108
● Σεμινάριο Φωκίδας	114

Inhalt

Vorwort	7
-------------------	---

Instituts- und Forschungsgeschichte

● Der Kernbau der Athener Abteilung	13
● Der Fotograf Walter Hege	19
● Adolf Hermann Struck (1877–1911)	23
● Das Vermächtnis Postolakas	25

SchwerpunkttHEMA Kerameikos

● Forschungen und Arbeiten im Gelände	31
● Materialstudien	41

Feldforschungen

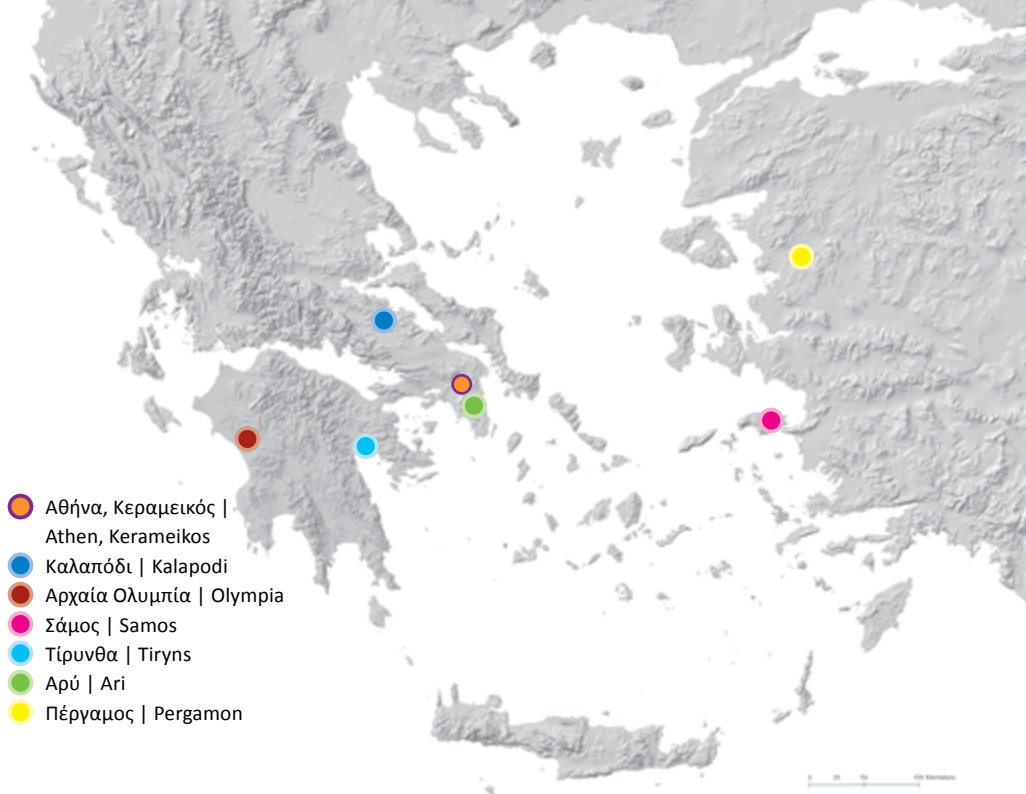
● Olympia	53
● Tiryns	61
● Samos	71
● Kalapodi	77
● Ari bei Anavyssos	89

Forschungsberichte

● Ein Surveyprojekt an der Küste bei Pergamon	93
● Makedonische Kammergräber	97
● Pferd und Wagen	99

Veranstaltungen 2015

● Festvorträge	102
● Vortragsreihen	105
● Tagungen und Workshops	108
● Phokis-Kurs	115

- Αθήνα, Κεραμεικός |
Athen, Kerameikos
- Καλαπόδι | Kalapodi
- Αρχαία Ολυμπία | Olympia
- Σάμος | Samos
- Τίρυνθα | Tiryns
- Αρύ | Ari
- Πέργαμος | Pergamon

Γνωστικά πεδία

- Ερευνητικές υποδομές 117
- Νέες εκδόσεις 118

Πρόσωπα

- Επισκέπτες ερευνητές 123
- Το Γ.Α.Ι. Αθηνών –
 πρόσωπο με πρόσωπο 124
- Συνεργάτες 126

Wissensräume

- Forschungsressourcen 117
- Neuerscheinungen der Redaktion . 119

Personen

- Gastwissenschaftler und
 Stipendiaten 123
- Das DAI Athen –
 von Angesicht zu Angesicht 124
- Mitarbeiter 126

1 Katja Sporn

Πρόλογος

Από τη στιγμή που εμφανίστηκε το έντυπο «AtheNea» το 2014, είχε ήδη προγραμματιστεί η ανά διετία έκδοση νέων ενημερωτικών τευχών για τις εργασίες του παραρτήματος του Γ.Α.Ι. στην Αθήνα. Η μεγάλη επιτυχία του εντύπου, του οποίου τα 1000 αντίτυπα έχουν εντωμεταξύ εξαντληθεί, μας έχει δικαιώσει. Με ιδιαίτερη χαρά παρουσιάζουμε στο ενδιαφερόμενο κοινό ακόμα ένα τεύχος σχετικά με τις πρόσφατες εργασίες του παραρτήματός μας. Αυτή τη φορά παρουσιάζονται στην αρχή άρθρα που αφορούν συγκεκριμένες πτυχές της ιστορίας του παραρτήματος.

Κατά τα δύο προηγούμενα έτη συνεχίστηκε η έρευνα στις παραδοσιακές ανασκαφές του Γ.Α.Ι. Αθηνών στον Κεραμεικό, στην Τίρυνθα και στα ιερά του Καλαποδίου και της Ολυμπίας, καθώς και στο Ηραίο της Σάμου. Ταυτόχρονα διεξήχθησαν πάλι προγράμματα επιφανειακών ερευνών των συναδέλφων μας από γερμανικά πανεπιστήμια στις παραπάνω περιοχές, αλλά επίσης στην Κω, στη Λαυρεωτική, στην περιφέρεια της Ολυμπίας και στον Φενεό, εν μέρει στο πλαίσιο συνεργασίας με την ελληνική υπηρεσία αρχαιοτήτων. Ο νέος μας συνεργάτης, προϊστάμενος της βιβλιοθήκης, Eric Laufer συνεχίζει με την εργασία του στην Πέργαμο τη μακρά παράδοση ερευνών στη Μικρά Ασία, οι οποίες πριν από την ίδρυση του παραρτήματος του Γ.Α.Ι. στην Κωνσταντινούπολη το 1929 κατευθύνονταν από την Αθήνα. Καθώς πολλά επιμέρους προγράμματα, όπως για παράδειγμα αυτό της Ολυμπίας, συνεχίζονται με τους ίδιους ερευνητικούς στόχους, θεωρήσαμε σωστό στο εξής να επικεντρωνόμαστε κάθε φορά στις εργασίες που λαμβάνουν χώρα σε έναν ανασκαφικό χώρο: Αυτή τη φορά σειρά έχουν οι έρευνες στον Κεραμεικό.

2 Reinhard Senff

Vorwort

Als die erste Ausgabe unserer Broschüre ›AtheNea‹ im Jahre 2014 erschien, war bereits geplant, im Abstand von zwei Jahren Neubearbeitungen dieser Informationsschrift über die Arbeiten der Abteilung Athen des DAI erscheinen zu lassen. Der enorme Erfolg des Heftes, von dem alle 1000 Exemplare inzwischen vergriffen sind, hat uns Recht gegeben. Mit großer Freude legen wir hier der interessierten Öffentlichkeit einen weiteren Band vor, der über die aktuellen Arbeiten unserer Abteilung informiert. Dieses Mal sind einige Beiträge zu Einzelaspekten der Geschichte der Abteilung vorangestellt.

In den vergangenen beiden Jahren wurden die Forschungen an den traditionellen Ausgrabungsorten des DAI Athen im Kerameikos, in Tiryns, in den Heiligtümern von Kalapodi und Olympia sowie im Heraion von Samos fortgesetzt. Daneben sind wieder Feldforschungsprojekte unserer Kollegen von deutschen Universitäten an diesen Orten, aber auch auf Kos, in der Laureotike, im Umland von Olympia und in Pheneos durchgeführt worden, z. T. im Rahmen von Synergasien mit dem griechischen Antikendienst. Unser neuer Mitarbeiter auf der Stelle des Bibliotheksreferenten, Eric Laufer, knüpft derzeit mit seinen Arbeiten in Pergamon an die Tradition der Forschungen in Kleinasien an, die vor der Gründung der Abteilung Istanbul des DAI im Jahre 1929 von Athen aus organisiert wurden. Da viele Teilprojekte, wie z. B. in Olympia, weiterhin mit unveränderter Zielrichtung fortgesetzt werden, soll in diesem und den folgenden Heften jeweils die Arbeit an einem Grabungsort besonders in den Fokus gerückt werden: Dieses Mal sind es die Forschungen im Kerameikos.

Η επιμόρφωση, που επιτεύχθηκε στο πλαίσιο διαλέξεων και σεμιναρίων, αποτέλεσε ακόμη ένα κεντρικό σημείο των εκδηλώσεων του Ινστιτούτου μας. Στόχος αυτών των εκδηλώσεων είναι η μετεκπαίδευση νέων επιστημόνων σε διάφορα επίπεδα. Για τους φοιτητές πραγματοποιήθηκε στον Κεραμικό το 2015 ένα σεμινάριο για τα αρχαία υλικά δόμησης και ένα δεύτερο για την κεραμική παραγωγή κατά την αρχαιότητα. Τον Οκτώβρη πραγματοποιήθηκε ήδη για δεύτερη φορά η τριήμερη γερμανοελληνική συνάντηση υποψηφίων διδακτόρων στο Γ.Α.Ι. με τον τίτλο «Νεκροταφεία και έθιμα ταφής στην αρχαία Ελλάδα». Σε μεταδιδακτορικούς φοιτητές απευθύνεται το ετήσιο σεμινάριο που επικεντρώνεται σε μία συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή. Σε αυτό το πλαίσιο πραγματοποιήθηκε τον προηγούμενο χρόνο περιήγηση στην περιοχή της Φωκίδας. Στα μέσα Νοέμβρη συναντήθηκαν στη βιβλιοθήκη του Γ.Α.Ι. στην Αθήνα οι συμμετέχοντες στο τέταρτο ερευνητικό cluster και συνομίλησαν με θέμα «Εκφάνσεις του Θεϊκού και αποθέωση». Τα ερευνητικά clusters, που υπάρχουν από το 2006, έχουν ως στόχο, στο πλαίσιο ευρύτερων ερευνητικών θεμάτων και σε συνεργασία με ειδικούς, να προάγουν την επικοινωνία μεταξύ των πάνω από 300 συνεργατών του Γ.Α.Ι. που προέρχονται από όλα τα μέρη του κόσμου και από διάφορους επιστημονικούς κλάδους. Μία ιδιαίτερη εκδήλωση αποτέλεσε η παράδοση από την Ουρανία Κουκά και τον Διαμαντή Παναγιωτόπουλο τιμητικού τόμου στον τέως διευθυντή του παραρτήματος της Αθήνας Wolf-Dietrich Niemeier, η οποία έλαβε χώρα στη βιβλιοθήκη στις 7.10.2015. Ο τιμητικός τόμος συγκεντρώνει άρθρα μαθητών, συναδέλφων και παλαιών συνεργατών που αφορούν κυρίως τα βασικά ερευνητικά ενδιαφέροντα του τιμωμένου.

Το παρόν έντυπο έχει σχεδιαστεί ως πηγή πληροφόρησης για το ευρύτερο κοινό. Λεπτομερείς επιστημονικές εκθέσεις δημοσιεύονται εντωμεταξύ σε ετήσια βάση και στο διαδίκτυο (<http://www.dainst.org/publikationen/e-publikationen>) αλλά και όπως πάντα στα περιοδικά που εκδίδει το ίδιο το Ινστιτούτο, όπως το «Athenische Mitteilungen» και η σειρά «Athenaia», τα οποία επίσης περιλαμβάνουν σημαντικά άρθρα σχετικά με διάφορα θέματα και από άλλους ερευνητές. Σας ευχόμαστε καλή ανάγνωση!

Auch die wissenschaftliche Fortbildung im Rahmen von Vorträgen und Seminaren war wieder ein Schwerpunkt der Veranstaltungen in unserem Hause. Ziel ist dabei, die Nachwuchsförderung auf verschiedenen Ebenen voranzutreiben. Für Studierende fand im Kerameikos 2015 ein Fortbildungskurs zu antiken Baumaterialien und ein weiterer zur Keramikproduktion in der Antike statt. Im Oktober fand nun bereits das zweite Mal ein dreitägiges deutsch-griechisches Doktorandenkolloquium am DAI statt, diesmal unter dem Titel »Nekropolen und Grabrituale im antiken Griechenland«. Schließlich richten sich die jährlichen Regionalkurse an junge Postdocs. In diesem Rahmen wurde im vergangenen Jahr die Landschaft Phokis ausgiebig bereist. Mitte November trafen sich die Teilnehmer des DAI-Forschungsclusters 4 in der Bibliothek des DAI Athen und diskutierten über »Erscheinungen des Göttlichen und Divinisierung«. Die seit 2006 bestehende Clusterforschung hat zum Ziel, die Kommunikation der über 300 weltweit agierenden Mitarbeiter des DAI, die aus verschiedenen Disziplinen stammen, im Rahmen von übergeordneten Themen und im Kontakt mit Spezialisten zu fördern. Ein besonderes Event war die Übergabe der Festschrift an den früheren Direktor der Abteilung Athen, Wolf-Dietrich Niemeier, durch Ourania Kouka und Diamantis Panagiotopoulos am 7.10.2015 in der Bibliothek. Die Festschrift versammelt Beiträge von Schülern, Kollegen und ehemaligen Mitarbeitern, v. a. zu den Schwerpunkten der Forschung des Geehrten.

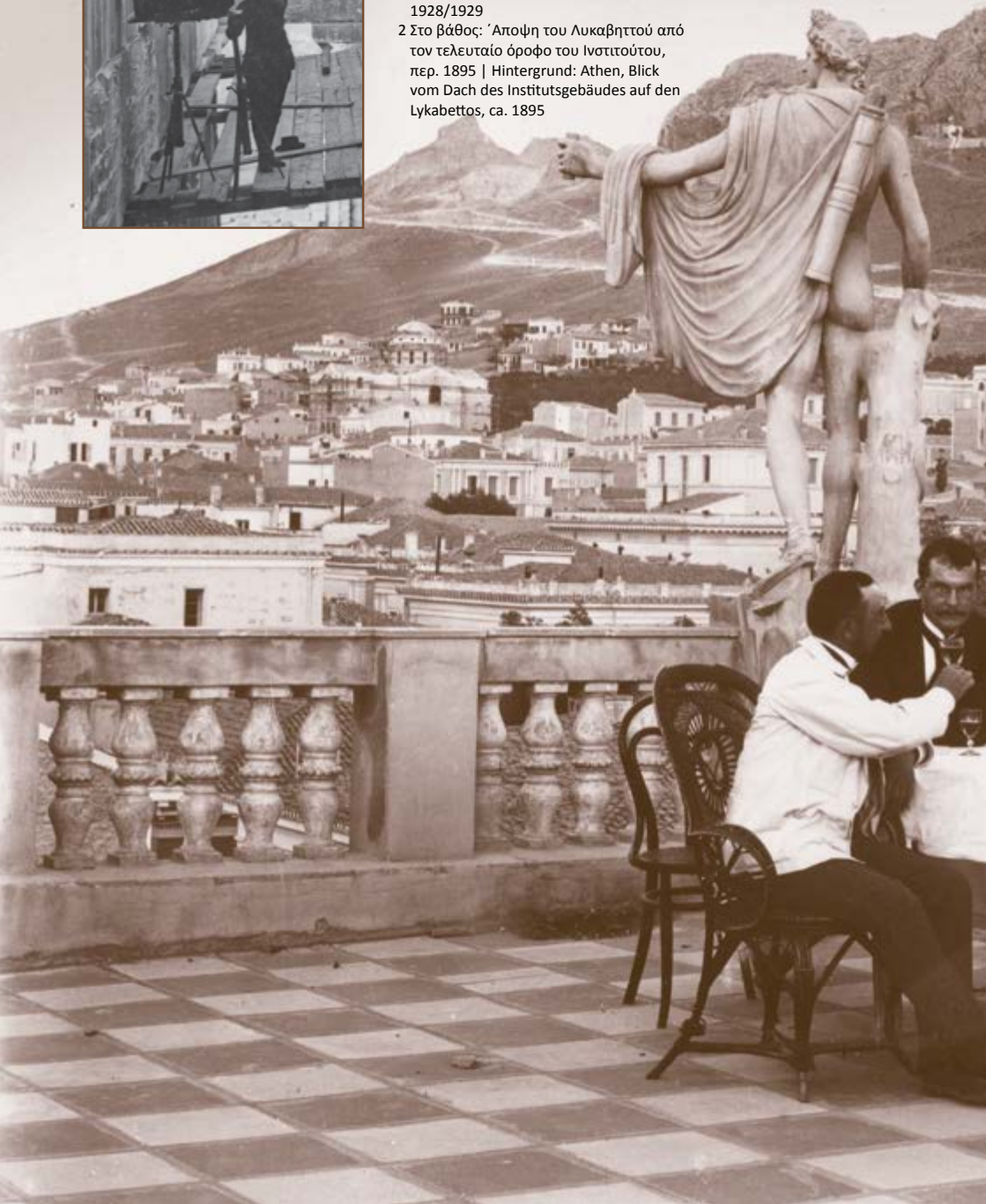
Die hier vorliegende Broschüre ist als Information für ein breiteres Publikum gedacht. Detaillierte wissenschaftliche Berichte erscheinen jährlich inzwischen sowohl online (<http://www.dainst.org/publikationen/e-publikationen>) als auch nach wie vor in den von der Abteilung herausgegebenen »Athenischen Mitteilungen« und der Reihe »Athenai«, die darüber hinaus wichtige Beiträge anderer Forscher zu unterschiedlichen Themen enthalten. Wir wünschen Ihnen viel Freude bei der Lektüre!

1 Ο Walter Hege κατά τη διάρκεια
φωτογράφισης της ζωφόρου του
Παρθενώνα το 1928/1929 | Walter Hege
bei der Aufnahme des Parthenonfrieses
1928/1929

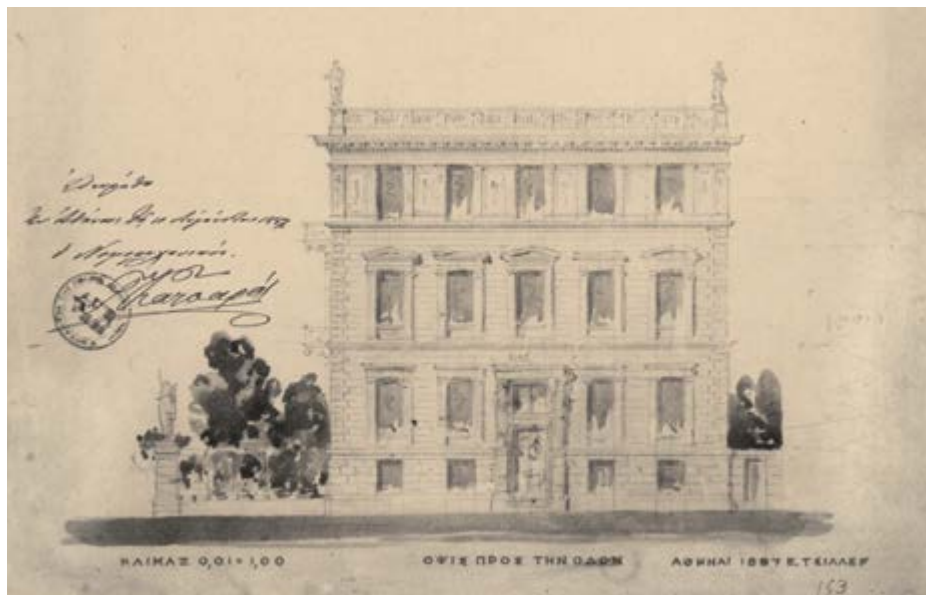
2 Στο βάθος: Άποψη του Λυκαβηττού από
τον τελευταίο όροφο του Ινστιτούτου,
περ. 1895 | Hintergrund: Athen, Blick
vom Dach des Institutsgebäudes auf den
Lykabettos, ca. 1895

Ιστορία της έρευνας
και του Ινστιτούτου

Instituts- und
Forschungsgeschichte

1 Γ.Α.Ι. Αθηνών, αρχιτεκτονικό σχέδιο 1887, πρόσοψη προς το δρόμο | DAI Athen, Bauplanung 1887, Straßenfassade

Ο οικοδομικός πυρήνας του Παραρτήματος Αθηνών

Μετά την ίδρυσή του το 1874 το Παράρτημα Αθηνών έδρευε σε μία ενοικιαζόμενη κατοικία στην οδό Ακαδημίας 31, η οποία όμως σύντομα αποδείχτηκε πολύ μικρή. Καθώς δεν υπήρχαν κατάλληλα κτήρια προς πώληση, αποφασίστηκε η ανέγερση ενός νέου κτηρίου και έγινε αίτημα προς το ελληνικό κράτος για παραχώρηση ενός οικοπέδου. Οι διαπραγματεύσεις, ωστόσο, διήρκησαν πολύ, χωρίς να διαφαίνεται κάποια λύση. Στα μέσα της δεκαετίας του 1880 ο Heinrich Schliemann, ο οποίος γνωριζόταν με τον τότε διευθυντή του Γ.Α.Ι. Αθηνών Wilhelm Dörpfeld από τις ανασκαφές στην Τροία, πρότεινε να ιδρύσει κτήριο σε οικόπεδο δικής του ιδιοκτησίας και με προσωπικά του έξοδα, το οποίο εν συνεχεία θα εκμίσθωνε στο Γ.Α.Ι. για 25 χρόνια. Ο Schliemann ανέθεσε στον αρχιτέκτονα Ernst Ziller να κατασκευάσει ένα κατάλληλο κτήριο βασιζόμενος στο αρχιτεκτονικό σχέδιο του Dörpfeld, να σχεδιάσει τις προσόψεις και να επιβλέψει τις εργασίες οικοδόμησής του. Ο Ziller ξεκίνησε την ανέγερση του κτηρίου το 1887 και μετά από εργασίες ενός μόνον έτους το οικοδόμημα ήταν έτοιμο το Σεπτέμβριο του 1888.

Διασώζονται τρία αυθεντικά σχέδια του Ziller (εικ. 1–4). Το σχεδόν τετράγωνο στην κάτοψή του κτήριο (19,80 × 18,10 μ.) σχεδιάστηκε πάνω σε κρηπίδωμα ύψους 2,85 μ. από λαξευμένους δόμους με αδρή επιφάνεια και έντονα λειασμένο μαρμάρινο γείσο,

2 Γ.Α.Ι. Αθηνών, αρχιτεκτονικό σχέδιο 1887, όψη προς τον κήπο | DAI Athen, Bauplanung 1887, Gartenfassade

Der Kernbau der Athener Abteilung

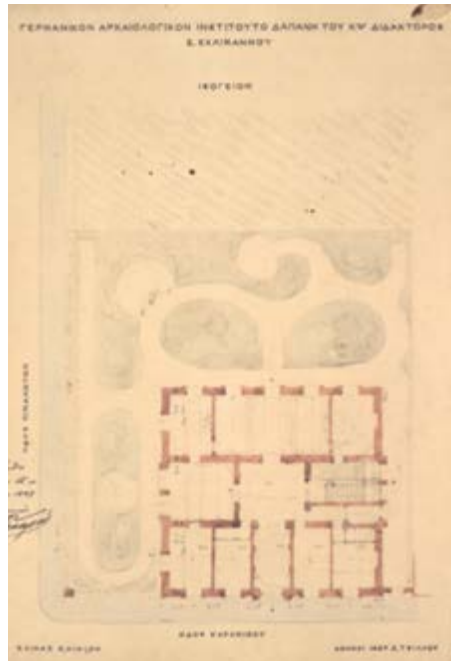
Nach Gründung im Jahr 1874 logierte die Athener Abteilung in einer Mietwohnung in der Akadimias-Straße 31, welche aber schnell zu klein wurde. Es gab keine geeigneten Bauten der gewünschten Größe zum Kauf, weshalb ein Neubau geplant und zunächst beim griechischen Staat um die Überlassung eines Grundstückes gebeten wurde. Die Verhandlungen zogen sich jedoch scheinbar ohne Lösung lange hin. Mitte der 1880er Jahre bot dann Heinrich Schliemann an, der den zu jener Zeit amtierenden Direktor Wilhelm Dörpfeld von den Ausgrabungen in Troja kannte, auf seinem Grundstück und auf seine Kosten ein Gebäude zu errichten und für 25 Jahre an das DAI zu verpachten. Schliemann beauftragte den Architekten Ernst Ziller damit, die Vorgaben Dörpfelds für die Grundrisse baugerecht umzuarbeiten, die Fassaden zu entwerfen und die Bauausführung zu leiten. 1887 wurde von Ziller der Hausbau begonnen und nach nur einjährigen Bauarbeiten erfolgte im September 1888 der Bezug.

Es sind drei originale Bauzeichnungen Zillers erhalten (*Abb. 1–4*). Der im Grundriss annähernd quadratische Bau (19,80 × 18,10 m) wurde auf einem 2,85 m hohen Sockel aus bossierten Quadern mit einem kräftigen glatten Abschlussgesims aus Marmor geplant, sodass ein Souterrain mit der Raumhöhe von 3,55 m entstand, das durch 1,44 m niedrige

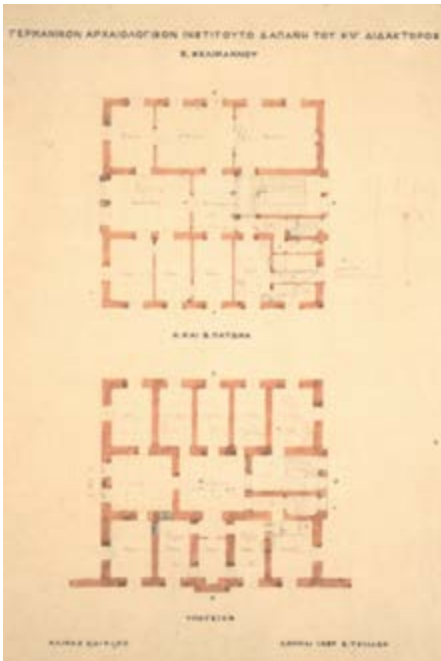
από το οποίο αναδύοταν υμιυπόγειο εσωτερικού ύψους 3,55 μ., που φωτιζόταν από χαμηλά παράθυρα ύψους 1,44 μ. Από πάνω σχεδιάστηκε υπερυψωμένο ισόγειο με 5 ψηλούς άξονες ανοιγμάτων (παράθυρα) στην πλευρά του δρόμου, ενώ το ύψος των εσωτερικών χώρων μειωνόταν κλιμακωτά από κάτω προς τα πάνω, φτάνοντας στο υπερυψωμένο ισόγειο τα 4,56 μ., στον πρώτο όροφο τα 4,50 μ. και στο δεύτερο όροφο τα 4,22 μ. Στο ισόγειο και στον πρώτο όροφο αποδίδεται στο κονίαμα όψη λιθοδομής και μόνο στις γωνίες τοποθετήθηκαν πάλι λαξευτοί δόμοι με αδρή επιφάνεια. Οι γωνίες στο χαμηλό δεύτερο όροφο τονίζονται μέσω πλατειών λειασμένων αλλά και διακοσμημένων πεσσών, οι οποίοι μεταξύ των παραθύρων έχουν τη μορφή στενότερων παραστάδων που πλαισιώνουν τα παράθυρα.

Η κεντρική θύρα με φεγγίτη στη ΒΔ πρόσοψη της οδού Φειδίου συνδέει το υπερυψωμένο ισόγειο με το υπόγειο, και

το οριζόντιο γείσο που την επιστέφει βρίσκεται στο ίδιο ύψος με τα γείσα που στεγάζουν τα παράθυρα. Στο υπόγειο τα χαμηλά παράθυρα είναι ανοιγμένα εντός της πρόσοψης με τους αδρούς δόμους και το έντονο μαρμάρινο γείσο του κρηπιδώματος σχηματίζει τη μετάβαση στο υπερυψωμένο ισόγειο. Εδώ τα πέντε παράθυρα είναι διακοσμημένα με πλευρικούς ιωνικούς πεσσίσκους και στο τελειώμά τους φέρουν οριζόντια γείσα. Από πάνω σχεδιάστηκε ένα απλό γείσο που περιτρέχει το κτήριο («ζωνάρι»), το οποίο όμως κατά την κατασκευή διακοσμήθηκε με οδοντωτή ταινία. Στον πρώτο όροφο τα πλαίσια των παραθύρων διαμορφώνονται ως πλευρικοί ιωνικοί πεσσίσκοι που επιστέφονται εναλλάξ με οριζόντιο γείσο και μικρό αέτωμα· στη δεύτερη περίπτωση σχηματίζεται πρόσοψη δίστυλου ναϊσκου (aedicula). Όπως και στο ισόγειο ένα απλό γείσο που περιτρέχει το κτήριο κλείνει τον όροφο. Η όψη του δεύτερου ορόφου χωρίζεται από παραστάδες χωρίς πλαστική διακόσμηση, στις οποίες εναλλάσσονται παράθυρα και διακοσμημένες ορθογώνιες επιφάνειες. Τα κολωνάκια ανάμεσα στα μπαλούστρα πάνω από το θριγκό έχουν την ίδια απόσταση που έχουν μεταξύ τους οι παραστάδες. Το γείσο που ολοκληρώ-

3 Γ.Α.Ι. Αθηνών, αρχιτεκτονικό σχέδιο 1887, κάτοψη του ισογείου | DAI Athen, Bauplanung 1887, Grundriss Erdgeschoss

4 Γ.Α.Ι. Αθηνών, αρχιτεκτονικό σχέδιο 1887, κάτωψη υπογείου και πρώτου ορόφου | DAI Athen, Bauplanung 1887, Grundriss Kellergeschoss und Obergeschoss

Fenster belichtet werden konnte. Darüber wurde ein Hochparterre mit fünf hohen Fensterachsen an der Straßenfassade geplant, die Innenraumhöhen sind von unten nach oben gestaffelt; die Räume haben im Hochparterre eine Höhe von 4,56 m, im ersten Obergeschoss von 4,50 m und im zweiten Obergeschoss noch von 4,22 m. In den Ansichten werden Hochparterre und erstes Obergeschoss mit einer Quadergliederung im Putz ausgestattet, nur an den Ecken wurden wieder bossierte Steinquader verwendet. Die Eckbetonung wird im niedrigen zweiten Obergeschoss mittels breiterer glatter, aber bemalter Pilaster bewirkt, die eine Gliederung schmalere Pilaster zwischen den Fenstern und als Fensterrahmen einfassen.

Eine Portaltür mit einem Oberlicht fasst an der Nordwestfassade zur Fidiou-Straße Hochparterre und Souterrain zusammen, die Oberkante des horizontalen Türrahmengesimses schließt auf gleicher

Höhe wie die Verdachungsgesimse der Fenster ab. Im Souterrain schneiden die niedrigen Fenster in die bossierte Fassade ein, ein kräftiges Sockelgesims aus Marmor bildet den Übergang zum Hochparterre. Dort sind die Fenster der fünf Achsen mit flankierenden ionischen Pilastern und horizontalen Verdachungsgesimsen ausgestaltet. Darüber wurde ein einfaches Gurtgesims geplant, aber mit Zahnschnitt ausgeführt. Im ersten Obergeschoss sind die Fensterrahmen seitlich mit ionischen Pilastern und variierend mit horizontalem Verdachungsgesims und als Ädikula ausgebildet. Ein einfaches Gurtgesims wie über dem Hochparterre schließt das Geschoss wieder ab. Das zweite Obergeschoss hat eine regelmäßige Gliederung mit glatten Pilastern, in die abwechselnd Fenster und bemalte Wandflächen eingefügt sind. Der Rhythmus der Pilaster wurde oben in der Attika von den Balustradenpfeilern wieder aufgenommen. Das Kranzgesims besteht aus einem hohen Konsolgesims über einem Zahnschnitt und wird mit einer Attikabalustrade bekrönt, Statuen standen auf den vier Eckpfeilern.

νει την επίστεψη του κτηρίου αποτελείται από ψηλή ταινία πάνω από γεισίποδα και στέφεται με μπαλούστρα, ενώ στους γωνιαίους πεσσούς τοποθετήθηκαν αγάλματα.

Η πλευρική όψη της σημερινής Χαριλάου Τρικούπη φέρει μόνο τέσσερις άξονες παραθύρων, από τα οποία τα μεσαία είναι δίθυρα και οδηγούν σε μπαλκόνια: μπαλκόνι υπάρχει και στην πρόσοψη του δεύτερου ορόφου. Τα δύο πλευρικά παράθυρα του υπερυψωμένου ισόγειου πλασιώνονται όπως και στην κεντρική όψη από ιωνικούς πεσσίσκους και πάνω από το επιστύλιο φέρουν οριζόντια γείσα. Στον πάνω όροφο τα δύο πλευρικά παράθυρα διαμορφώνονται ως δίστυλοι ναΐσκοι. Παρόλο που το εσωτερικό ύψος των δωματίων μειώνεται από το ισόγειο προς τον δεύτερο όροφο, ο πρώτος όροφος φαίνεται στην πρόσοψη πιο ψηλός από το ισόγειο ώστε ο δεύτερος όροφος να φαίνεται χαμηλός. Τα διαφορετικά ύψη των ορόφων γίνονται αντιληπτά μόνο στην πλευρική όψη του κτηρίου στη σημερινή Χαριλάου Τρικούπη με τα μπαλκόνια: στο υπερυψωμένο ισόγειο το μπαλκόνι, στηριζόμενο και στις δύο πλευρές σε ισχυρά φουρούσια, βρίσκεται στο ύψος του γείσου του κρηπιδώματος, στον πρώτο όροφο το κατώτερο μέρος του μπαλκονιού βρίσκεται λίγο πάνω από το γείσο, ενώ στο δεύτερο όροφο το γείσο βρίσκεται στο ύψος του κιγκλιδώματος του μπαλκονιού. Τα ανισομερή ύψη των ορόφων στην όψη αντιστοιχούν σε 14 γωνιόλιθους στο ισόγειο και σε 16 στον πρώτο όροφο, ενώ ο χαμηλός δεύτερος όροφος φέρει μόνο ένα γωνιαίο πεσσό, ο οποίος στην πραγματικότητα στηρίζει το γείσο επιστέγασης. Ενώ στο αρχικό σχέδιο τα μπαλκόνια φέρουν μπαλούστρα, τελικά εκτελέστηκαν ως σιδερένια κιγκλιδώματα με διακόσμηση filigree με δύο αντωπά ψάρια και κύκλους.

Στην πίσω όψη στα νότια μια ελεύθερη κλίμακα οδηγούσε από το ισόγειο στους κήπους. Ο πυρήνας του συγκροτήματος που περιγράφηκε παραπάνω διατηρείται μέχρι σήμερα. Η πτέρυγα της βιβλιοθήκης δημιουργήθηκε μόλις το 1900 και μία επιπλέον πτέρυγα στη σημερινή Χαριλάου Τρικούπη προστέθηκε το 1909 από τον Dörfeld.

Nils Hellner

Die Seitenfassade zur heutigen Trikoupi-Straße weist nur vier Fensterachsen auf, wobei die mittleren jeweils zu großen doppelten Fenstertüren zusammengefasst sind und auf Balkone führen, auch das zweite Obergeschoss weist noch einen Balkon auf. Die beiden seitlichen Hochparterrefenster sind wie an der Frontfassade von ionischen Pilastern und oben über dem Architrav von horizontalen Verdachungsgesimsen gerahmt. Im ersten Obergeschoss sind die beiden seitlichen Fenster als Ädikula ausgebildet. Obwohl im Gebäude die Deckenhöhen vom Hochparterre über das erste Obergeschoss zum zweiten Obergeschoss abnehmen, wird an der Fassade das erste Obergeschoss gegenüber dem Hochparterre überhöht, um das zweite Obergeschoss gedrunken erscheinen zu lassen. Die unterschiedlichen Höhen fallen erst in der Seitenansicht zur heutigen Trikoupi-Straße an den Balkonen auf: Im Hochparterre wächst der Balkon, beidseitig unterstützt von massiven Konsolen, aus dem Sockelgesims, im ersten Obergeschoss sitzt die Balkonplatte in der Höhe des Gurtgesimses und im zweiten Obergeschoss liegt das Gurtgesims auf Höhe des Balkongeländers. Den unterschiedlichen Geschosshöhen in der Fassade entsprechen 14 Eckquader im Hochparterre und 16 im ersten Obergeschoss, während das niedrige zweite Obergeschoss nur noch einen Eckpfeiler aufweist, der praktisch das Kranzgesims trägt. In der gezeichneten Fassade sind die Balkone mit einer Balustrade ausgebildet, während sie am ausgeführten Bau aus filigranen gusseisernen Geländern mit zwei gegeneinander gesetzten Schwänen und zueinander zeigenden Fischen bestehen.

Auf der Rückseite führte im Süden eine Freitreppe vom Hochparterre in den Garten. Dieser Kernbau ist bis heute erhalten. Der Bibliothekstrakt wurde erst 1900 und der Erweiterungstrakt 1909 an der heutigen Trikoupi-Strasse von Dörpfeld ausgeführt.

Nils Hellner

1 Ο Walter Hege κατά τη διάρκεια φωτογράφισης της ζωφόρου του Παρθενώνα το 1928/1929 | Walter Hege beim Aufnehmen des Parthenonfrieses 1928/1929

Ο φωτογράφος Walter Hege

Επειδή σε τέτοια μνημεία τέχνης που αντιστέκονται
στο χρόνο υπάρχουν μυστικά τα οποία νοιώθει κάθε
προσεκτικός παρατηρητής

(Walter Hege, *Wie ich die Akropolis photographierte*, Atlantis τεύχος 4, 1930, 247)

Ο Walter Hege (1893–1955), ένας από τους σημαντικότερους Γερμανούς φωτογράφους αρχιτεκτονικής, διέμεινε από την άνοιξη του 1928 έως τον Αύγουστο του 1929 στην Αθήνα (εικ. 1). Εδώ, ήταν επιφορτισμένος με το έργο να τραβήξει 200 φωτογραφίες από περίπου 100 γλυπτά για τον Αμερικανό αρχιτέκτονα Phelps Stokes με σκοπό τη δημοσίευση βιβλίου για την εξέλιξη της ανθρώπινης μορφής στην τέχνη. Παρόλο που αυτή η έκδοση δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ, από το παραπάνω εγχείρημα προέκυψαν πάνω από 1000 φωτογραφίες, οι οποίες αφορούσαν όχι μόνο τα γλυπτά έργα στα μουσεία αλλά και την αρχιτεκτονική και κυρίως αυτήν της Ακρόπολης (εικ. 2). 135 από αυτές τις λήψεις δημοσιεύτηκαν τελικά το 1930 στον κατάλογο «Akropolis» του Walter Hege συνοδευόμενες

2 Ο οπισθόδομος του Παρθενώνα από τα ανατολικά το 1928/1929 | Opisthodomos des Parthenon von Osten 1928/1929

Der Fotograf Walter Hege

Denn in solchen Kunstdenkmälern, die über die Jahrtausende hinweg bestehen, liegen Geheimnisse, die jeder hingebende Betrachter spürt ...

(Walter Hege, *Wie ich die Akropolis photographierte*, Atlantis H. 4, 1930, 247)

Walter Hege (1893–1955), einer der bedeutendsten deutschen Architekturfotografen seiner Zeit, hielt sich vom Frühjahr 1928 bis August 1929 in Athen auf (**Abb. 1**). Hier sollte er für den amerikanischen Architekten Phelps Stokes zwecks einer Publikation über die Entwicklung des Menschenbildes in der Kunst 200 Fotos von ca. 100 Skulpturen in den Athener Museen anfertigen. Zwar kam diese Publikation nie zustande, aber es entstanden im Zuge dieses Projekts mehr als 1000 Fotografien nicht nur der Plastik in den Museen, sondern auch der Architektur, vornehmlich von der Akropolis (**Abb. 2**). 135 dieser Aufnahmen wurden schließlich 1930 in dem Bildband ›Akropolis‹ von Walter Hege mit Texten von Gerhart Rodenwaldt, dem damaligen Generalsekretär des DAI in Berlin, publiziert. Nicht zu-

από κείμενο του τότε γενικού γραμματέα του Γ.Α.Ι. στο Βερολίνο Gerhart Rodenwaldt. Αν μη τι άλλο, αυτή η συνεργασία έφερε τον Hege το 1935 πάλι στην Ελλάδα. Αυτή τη φορά όμως για να φωτογραφήσει το ναό και τα γλυπτά της Ολυμπίας. Από τον Μάρτιο έως τον Μάη δημιουργήθηκαν περίπου 1000 φωτογραφίες, 123 από τις οποίες παρουσιάστηκαν σε ένα δεύτερο κατάλογο των Hege και Rodenwaldt με τίτλο «Olympia», ακριβώς την κατάλληλη στιγμή για τους Ολυμπιακούς Αγώνες του Βερολίνου το 1936.

Ο Hege με αυτές του τις αποστολές – κυρίως κατά το πρώτο του ταξίδι στην Ελλάδα – τάχθηκε στην υπηρεσία της επιστήμης και από τότε προσπαθούσε να παράγει σχετικά αντικειμενικές φωτογραφικές αποτυπώσεις (εικ. 3). Ωστόσο, ήδη η επιλογή φωτογραφιών που δημοσιεύτηκε αργότερα δείχνει ότι η δουλειά του δεν ήταν απόλυτα απελευθερωμένη από την καλλιτεχνική ερμηνεία. Κυρίως οι αποτυπώσεις της Ολυμπίας, αλλά και πολλές από τις έως τώρα αδημοσίευτες αθηναϊκές φωτογραφίες, αποτελούν κανονικές σκηνοθεσίες, στις οποίες έπαιζε με το φως και τη σκιά, ενώ δοκίμαζε διάφορους φωτισμούς και κοντινές λήψεις με λεπτομέρειες (εικ. 4, 5). Εντέλει προσπαθούσε να συλλάβει από την οπτική γωνία του καλλιτέχνη την ατμόσφαιρα, την οποία απέπνεαν οι αρχαίοι τόποι.

Παρόλο που κάποιες από τις φωτογραφίες του παρουσιάστηκαν πολλές φορές, έχει δημοσιευτεί μόνο μικρό μέρος του συνολικού του έργου. Ωστόσο, σχεδόν όλες οι φωτογραφίες του Hege από την Ελλάδα αγοράστηκαν μετά το θάνατό του από το Γ.Α.Ι. Αθήνων και σήμερα είναι καταχωρημένες στο φωτογραφικό αρχείο με το όνομα «Hege». Πρόκειται για 2546, ως επί το πλείστον γυάλινες, αρνητικές πλάκες. Όλα τα αρνητικά έχουν ήδη ψηφιοποιηθεί και μπορεί κανείς να δει τις εκτυπώσεις στους χώρους του φωτογραφικού αρχείου. Επιπλέον μπορεί κανείς να μελετήσει τις φωτογραφίες και στη διαδικτυακή βάση δεδομένων ARACHNE.

Anne Fohgrub

Βιβλιογραφία: M. Harder, Walter Hege und Herbert List. Griechische Tempelarchitektur in photographischer Inszenierung (Berlin 2003).

3 Αθήνα, Παρθενώνας (δυτική ζωφόρος), 1928/29 |
Athen, Parthenon (Westfries), 1928/29

4 Ολυμπία, κεντρική αίθουσα του Παλαιού Μουσείου,
1935 | Olympia, Hauptsaal des Alten Museums, 1935

5 Ολυμπία, δυτικό αέτωμα του ναού του Διός, Απόλλων,
1935 | Olympia, Westgiebel des Zeustempels, Apollon,
1935

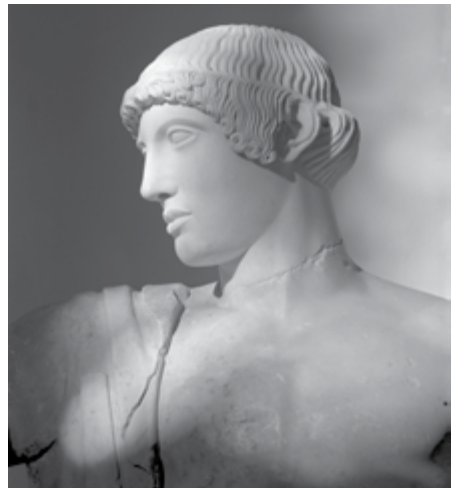
letzt diese Zusammenarbeit führte Hege 1935 wieder nach Griechenland, diesmal um Aufnahmen der Tempel und Skulpturen von Olympia anzufertigen. Etwa 1000 Fotografien entstanden von März bis Mai, von denen 123 in einem zweiten Bildband von Hege und Rodenwaldt namens ›Olympia‹ rechtzeitig zu den Olympischen Spielen in Berlin 1936 erschienen.

Hege stellte sich mit diesen Auftragsarbeiten, vor allem auf seiner ersten Griechenlandreise, in den Dienst der Wissenschaft und bemühte sich dementsprechend um ›neutrale‹ Aufnahmen (*Abb. 3*). Doch bereits die später publizierte Auswahl ist nicht gänzlich frei von künstlerischer Interpretation. Besonders die Olympia-Aufnahmen, aber auch viele der bisher unpublizierten Athener Aufnahmen sind regelrechte Lichtinszenierungen, in denen er mit Licht und Schatten spielte und verschiedenste Ausleuchtungen und Detailansichten ausprobierte (*Abb. 4. 5*). Schließlich versuchte er aus der Sicht des Künstlers, die Stimmung, die die antiken Orte ausstrahlen, einzufangen.

Obwohl einige seiner Fotos vielfach veröffentlicht wurden, ist nur ein kleiner Bruchteil des Gesamtbestandes publiziert. Fast alle Fotografien Heges aus Griechenland wurden jedoch nach seinem Tod von der Abteilung Athen des DAI angekauft und befinden sich heute unter der Kennung ›Hege‹ in deren Fotothek. Es handelt sich um 2546 Negative, überwiegend aufgenommen auf Glasplatten. Diese sind bereits alle digitalisiert und ihre Abzüge können in den Räumen der Fotothek eingesehen werden. Darüber hinaus sind sie auch in der Online-Objektdatenbank ARACHNE recherchierbar.

Anne Fohgrub

Literatur: M. Harder, Walter Hege und Herbert List. Griechische Tempelarchitektur in photographischer Inszenierung (Berlin 2003).

1 Τιμητική πλάκα για τον τάφο του Adolf Struck στο Mainz με χορηγία των μελών του Γ.Α.Ι. | Von den Mitgliedern des DAI gestiftete Platte für das Grab Adolf Strucks in Mainz

Adolf Hermann Struck (1877–1911)

Ο αρχαιολόγος Adolf Hermann Struck παρέμενε έως τώρα άγνωστος στην ιστορία της έρευνας. Ο Struck συμμετείχε από το 1907 στις ανασκαφές στην περιοχή της Ταφικής Οδού στον Κεραμεικό υπό τη διεύθυνση του Alfred Brueckner και πέθανε το 1911 στο Mainz (εικ. 1). Γεννημένος στη Θεσσαλονίκη, γιος ενός Γερμανού γιατρού στην υπηρεσία του οθωμανικού στρατού, απέκτησε από νωρίς ενδιαφέρον για τα αρχαιολογικά κατάλοιπα της Μακεδονίας. Αυτό το ενδιαφέρον ενθαρρύνθηκε από

τον Johann Heinrich Mordtmann, τότε πρόξενο Θεσσαλονίκης της Γερμανικής Αυτοκρατορίας. Χάρη στα ταξίδια που έκανε όταν εργαζόταν για το γερμανικό ανατολικό σιδηρόδρομο ο Struck εξερεύνησε την περιοχή μεταξύ Θεσσαλονίκης και Μπίτολα. Αργότερα επισκέφθηκε – πιθανώς κατ’ εντολήν της αυстроουγγρικής μοναρχίας – τη Χαλκιδική. Οι ερευνητικές του εκθέσεις αφορούν αρχαιολογικά και ιστορικοπολιτιστικά θέματα: παράλληλα μπορεί να βρει κανείς πληροφορίες σε πολλές εκθέσεις και αναλύσεις για την εργασία του σχετικά με τον μόλις πρωτοεμφανιζόμενο σιδηροδρόμο στην περιοχή των Βαλκανίων. Από το 1905 έως το 1911 ο Struck δούλεψε στο Γ.Α.Ι. στην Αθήνα, όπου ανέλαβε τη σχεδιαστική αποτύπωση σε πολλά ερευνητικά προγράμματα, ενώ ήταν και υπεύθυνος για τη βιβλιοθήκη του Ινστιτούτου (εικ. 2).

Στις νεκρολογίες τονίζονται το ταλέντο που είχε ο Struck στην επαφή του με τη χώρα και τους ανθρώπους της, καθώς και ο μεγάλος ζήλος που επεδείκνυε στη δουλειά του. Αλλά και η πρώιμη επιστημονική του δραστηριότητα – δημοσίευσε τα πρώτα του άρθρα σε ηλικία μόλις 20 ετών – επέφεραν την αναγνώριση των συγχρόνων του. Από την πρώτη στιγμή της πρόσληψής του στην Αθήνα έδειξε ξεκάθαρο ενδιαφέρον για τη βυζαντινή αρχιτεκτονική της Ελλάδας, η οποία εκείνη την εποχή σπάνια αποτελούσε το επιστημονικό αντικείμενο της γερμανόφωνης ερευνητικής κοινότητας. Περίεργο είναι ότι αυτά τα συγκεκριμένα επιστημονικά του ενδιαφέροντα δεν τον βοήθησαν να εισέλθει στους κόλπους ήδη υπαρχόντων δικτύων, όπως ήταν η Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία που είχε ιδρυθεί το 1884. Το πρόγραμμα που ο Struck είχε συλλάβει για την καταγραφή όλων των βυζαντινών ναών της Αθήνας και της Αττικής ξεκίνησε μόλις 40 χρόνια μετά το θάνατό του.

Constanze Graml

Adolf Hermann Struck (1877–1911)

Bisher vollkommen unerwähnt geblieben in der wissenschaftsgeschichtlichen Forschung ist der Archäologe Adolf Hermann Struck. Struck war ab 1907 an den von Alfred Brueckner geleiteten Ausgrabungen im Bereich der Gräberstraße des Kerameikos beteiligt und verstarb 1911 in Mainz (*Abb. 1*). In Thessaloniki als Sohn eines für das osmanische Heer tätigen deutschen

Arztes geboren, interessierte er sich schon früh für die archäologischen Überreste Makedoniens. Gefördert wurde dieses Interesse durch den damals in Thessaloniki tätigen Konsul des Deutschen Kaiserreichs, Johann Heinrich Mordtmann. Durch beruflich bedingte Reisen im Dienst der Deutschen Orientbahnen erkundete Struck die zwischen Thessaloniki und Bitola gelegenen Gebiete. Später bereiste er – vermutlich im Auftrag der k. u. k. Monarchie – die Chalkidike. Seine Forschungsberichte befassen sich mit archäologischen und kulturhistorischen Themen; daneben schlug sich sein Beruf in mehreren Berichten und Analysen des gerade aufkeimenden Eisenbahnwesens im Balkangebiet nieder. Von 1905 bis 1911 war Struck am Kaiserlich Deutschen Archäologischen Institut zu Athen tätig, wo er in mehreren Forschungsprojekten die zeichnerische Dokumentation übernahm und für die Institutsbibliothek zuständig war (*Abb. 2*).

In den Nachrufen werden das Talent Strucks im Umgang mit Land und Leuten sowie sein ungeheurer Arbeitseifer betont. Auch seine frühe wissenschaftliche Tätigkeit – seine ersten Aufsätze publizierte er im Alter von gerade einmal 20 Jahren – rief bei den Zeitgenossen Anerkennung hervor. Er hatte seit seiner Anstellung in Athen ein ausgeprägtes Forschungsinteresse an der byzantinischen Architektur Griechenlands, die zu jener Zeit innerhalb der deutschsprachigen Forschung nur selten Gegenstand wissenschaftlicher Untersuchungen war. Auffällig ist, dass er sich mit diesem Forschungsschwerpunkt nicht in bereits bestehende Netzwerke einbrachte, wie etwa die 1884 gegründete Christianiki Archaiologiki Etaireia. Das von Struck angedachte Projekt der Dokumentation aller byzantinischen Kirchen Athens und Attikas wurde erst über 40 Jahre nach seinem Tod angegangen.

Constanze Graml

2 Ομαδική φωτογραφία από τη συλλογή του Κ. Müller.
Ο Α. Struck στην πίσω σειρά, τέταρτος από αριστερά |
Gruppenbild aus dem Nachlass von K. Müller. A. Struck
in der hinteren Reihe, 4. v. l.

Λεπτομερής παρουσίαση υπό έκδοση | Ausführliche Darstellung im Druck:

C. Graml, Adolf Hermann Struck (1877–1911). Von der Orientbahn ins Deutsche Archäologische Institut, in: R. Witte (Hrsg.), 11. Internationales Kolloquium anlässlich des 125. Todestages Heinrich Schliemanns ›Archäologie und Archäologen im 19. Jahrhundert‹, Mitteilungen aus dem Heinrich-Schliemann-Museum Ankershagen 10/11 (Ankershagen 2016) 427–447.

1 Προσωπογραφία του
Αχιλλέα Ποστολάκα,
1847 (Ζωγράφος:
Αριστείδης Οικονόμου,
1823–1887) | Porträt
von Achilleus Postolakas
aus dem Jahr 1847
(Maler: Aristidis
Oikonomou, 1823–1887)

Το κληροδότημα Ποστολάκα

Στις 6 Αυγούστου 1897 πέθανε στην Αθήνα ο γνωστός Έλληνας νομισματολόγος Αχιλλέας Ποστολάκας (*εικ. 1*). Πάνω από 30 χρόνια, από το 1856 έως το 1888, διηύθυνε το Νομισματικό Μουσείο της Αθήνας και ήταν εκείνος που για πρώτη φορά διέυρνε και οργάνωσε την έκθεση με επιστημονικά κριτήρια. Συνέγραψε πολλά και πολύ αναγνωρισμένα άρθρα σχετικά με τη νομισματική.

2 Exlibris του Αχιλλέα
Ποστόλακα | Exlibris von
Achilleus Postolakas

Das Vermächtnis Postolakas

Am 6. August 1897 starb der bekannte griechische Numismatiker Achilleus Postolakas (*Abb. 1*) in Athen. Mehr als 30 Jahre, von 1856 bis 1888, hatte er das Numismatische Museum in Athen geleitet und die Sammlung zum ersten Mal nach wissenschaftlichen Gesichtspunkten organisiert und erweitert. Er war Autor zahlreicher, vielbeachteter Schriften zur Numismatik.

Με το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο συνδεόταν πολλά χρόνια. Έτσι πολυάριθμα άρθρα του δημοσιεύτηκαν στα περιοδικά του Ινστιτούτου. Ήδη το 1889 είχε κληροδοτήσει με τη διαθήκη του στο Ινστιτούτο της Αθήνας την προσωπική του βιβλιοθήκη – μαζί με φωτογραφίες και εκμαγεία νομισμάτων που είχε στην κατοχή του. Η πράξη δωρεάς, χρονολογούμενη στις 25 Μαρτίου 1889 βρίσκεται στο αρχείο του Γ.Α.Ι. στην Αθήνα (DAI-ATH-Archiv-Sonstiges-003).

Η προσωπική συλλογή βιβλίων του Αχιλλέα Ποστολάκα περιλαμβάνει 4000 τόμους, από τους οποίους οι 2921 προστέθηκαν στη βιβλιοθήκη του Γ.Α.Ι. Αθηνών μεταξύ 1898 και 1899. Καμιά άλλη χρονιά από τη δημιουργία της βιβλιοθήκης δεν έχει καταγραφεί ένας τόσο μεγάλος αριθμός νέων βιβλίων. Από ένα γράμμα του Wilhelm Dörpfeld στον Alexander Conze με ημερομηνία 24.11.1897 (D-DAI-ATH-Archiv-Ordner-22-Nr.-110) γίνεται σαφές ότι για την τοποθέτηση των βιβλίων από τη συλλογή του Ποστολάκα ήταν απαραίτητες εργασίες ανακαίνισης στο κτήριο του Ινστιτούτου. Η βιβλιοθήκη απέκτησε έναν επιπλέον χώρο με νέα ράφια. Προς υποστήριξη του Hans von Prott, βοηθητικού προσωπικού της βιβλιοθήκης, απασχολήθηκε για τρεις μήνες με αυτή την εργασία και ο F. Wilberg. Και οι δύο μαζί οργάνωσαν τη σειρά, την τοποθέτηση, καταγραφή και καταλογοποίηση των βιβλίων του Ποστολάκα καθώς και το διαχωρισμό των διπλών βιβλίων. Για τα περίπου 1200 βιβλία, για τα οποία υπήρχε ήδη ένα αντίτυπο στη βιβλιοθήκη, ο Paul Wolters, ο δεύτερος διευθυντής του Ινστιτούτου και γνώστης των πραγμάτων της βιβλιοθήκης, πρότεινε να αποσταλούν στο παράρτημα του Ινστιτούτου στη Ρώμη καθώς και, ακολουθώντας το αίτημα του Theodor Wiegand, να σταλούν στο πλαίσιο μόνιμου δανεισμού στο παράρτημα της Σμύρνης του Βασιλικού Πρωσικού Μουσείου (αλληλογραφία από τις 31.3.1898, P. Wolters προς A. Conze: D-DAI-ATH-Archiv-Ordner-22-Nr.-29).

Όπως ήταν αναμενόμενο, η νομισματική αποτελεί το κεντρικό σημείο της συλλογής. Αναλόγως όμως και με τα ευρέα ενδιαφέροντα του Αχιλλέα Ποστολάκα περιλαμβάνονται και πολλές εργασίες για την επιγραφική, τις ιστορικές επιστήμες γενικότερα, την αιγυπτιολογία, ενώ υπάρχουν και εκδόσεις αρχαίων συγγραφέων και περιηγήσεις (στην Ιταλία, στην Ελλάδα και στην Ανατολή). Στο μεγαλύτερο ποσοστό πρόκειται για εργασίες του 19^{ου} αιώνα. Περίπου το ένα δέκατο των βιβλίων ανήκει σε εκδόσεις παλαιότερων αιώνων.

Σε καθένα από τα βιβλία της βιβλιοθήκης του Ποστολάκα τοποθετήθηκε μια ειδικά τυπωμένη σφραγίδα (exlibris), που φέρει την επιγραφή «στο Αυτοκρ. Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο κληροδότημα του Αχιλλέα Ποστολάκα», και θυμίζει μέχρι σήμερα το κληροδοτήμά του (εικ. 2).

Karin Weiß

Dem Kaiserlich Deutschen Archäologischen Institut war er über viele Jahre verbunden. So erschienen seine Artikel häufig in den Zeitschriften des Instituts. Bereits 1889 hatte er, neben Fotografien und Münzabdrücken aus seinem Besitz, dem Institut in Athen seine Privatbibliothek testamentarisch vermacht. Die Schenkungsurkunde datiert vom 25. März 1889 und befindet sich im Archiv des DAI Athen (DAI-ATH-Archiv-Sonstiges-003).

Die private Büchersammlung von Achilleus Postolakas umfasste etwa 4000 Bände, von denen 2921 in den Jahren 1898 und 1899 in die Bibliothek des DAI Athen eingearbeitet wurden. Eine solch große Anzahl von Neuzugängen hat die Bibliothek in keinem anderen Jahr ihres Bestehens zu verzeichnen gehabt. Einem Brief Wilhelm Dörpfelds an Alexander Conze vom 24.11.1897 (D-DAI-ATH-Archiv-Ordner-22-Nr.-110) ist zu entnehmen, dass für die Aufstellung der Bände aus der Postolakas-Sammlung Umbaumaßnahmen im Institutsgebäude erforderlich wurden. Die Bibliothek erhielt einen zusätzlichen Raum, der mit neuen Bücherregalen ausgestattet wurde. Zur Unterstützung der Bibliothekshilfskraft Hans von Prott wurde zusätzlich F. Wilberg für drei Monate beschäftigt. Beide erledigten die Ordnung, Aufstellung, Inventarisierung und Katalogisierung der Bände aus Postolakas' Bibliothek sowie die Aussonderung der Dubletten. Für diese etwa 1200 Bände, die bereits in einem Exemplar in der Bibliothek vorhanden waren, schlug Paul Wolters, Zweiter Sekretär und mit den Belangen der Bibliothek betraut, eine Weitergabe an die Abteilung Rom des Instituts sowie, dem Antrag Theodor Wiegands folgend, eine Dauerleihgabe an die Station Smyrna der Königlich Preußischen Museen (Brief vom 31.3.1898, P. Wolters an A. Conze; D-DAI-ATH-Archiv-Ordner-22-Nr.-29).

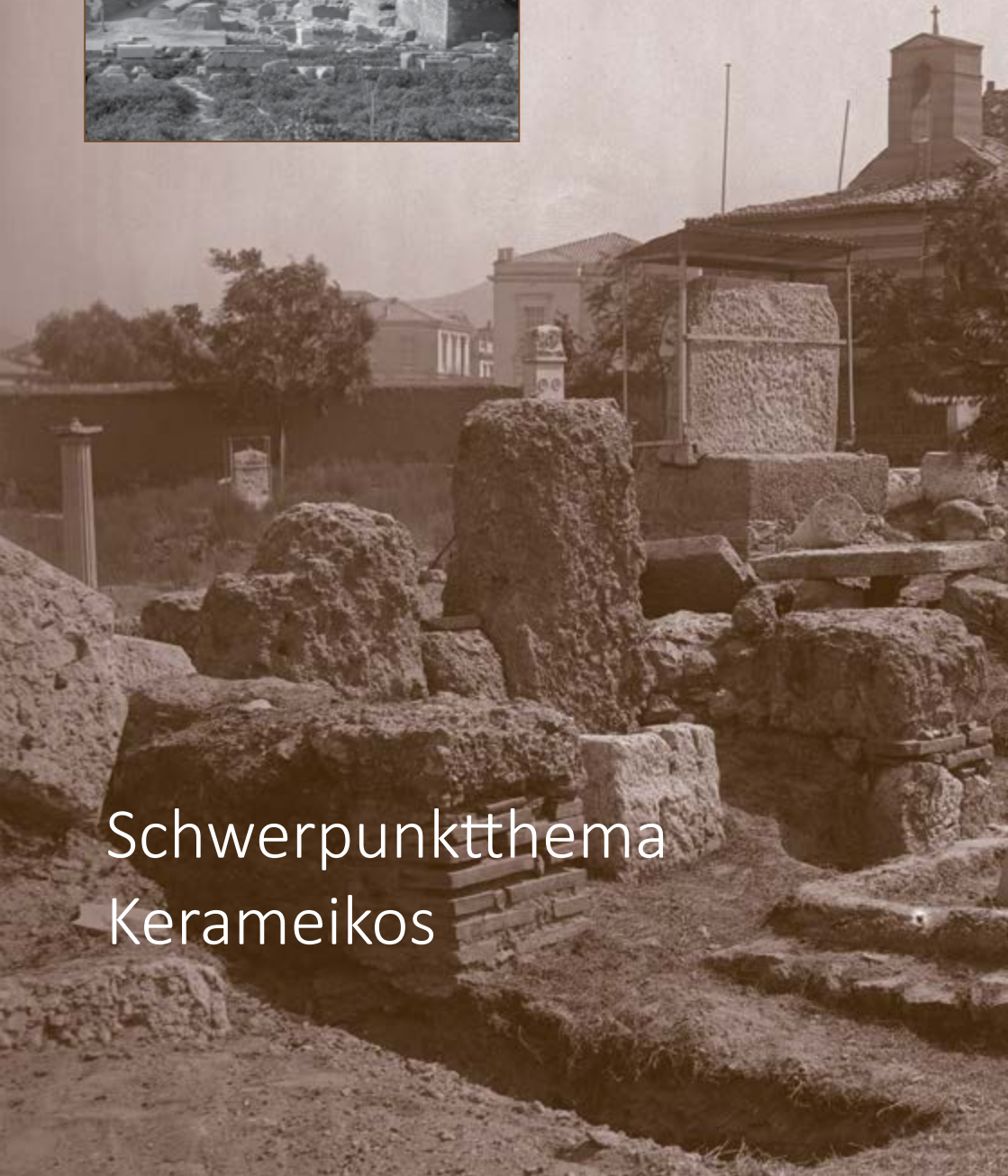
Erwartungsgemäß bildet die Numismatik den Schwerpunkt der Sammlung. Entsprechend der breit gestreuten Interessen von Achilleus Postolakas sind jedoch auch zahlreiche Werke zur Epigraphik, zur Altertumswissenschaft allgemein und zur Ägyptologie vertreten; ebenso finden sich Textausgaben antiker Autoren und Reisebeschreibungen Italiens, Griechenlands und des Orients. Ganz überwiegend handelt es sich um Werke des 19. Jhs., etwa ein Zehntel der Bände entstammen früheren Jahrhunderten.

In jedes der Bücher aus Postolakas' Bibliothek wurde ein eigens gedrucktes Exlibris, beschriftet mit den Worten »Dem Kais. Deutschen Arch. Institut vermacht von Achilleus Postolakas«, eingeklebt, das bis heute an das Vermächtnis Postolakas erinnert (*Abb. 2*).

Karin Weiß

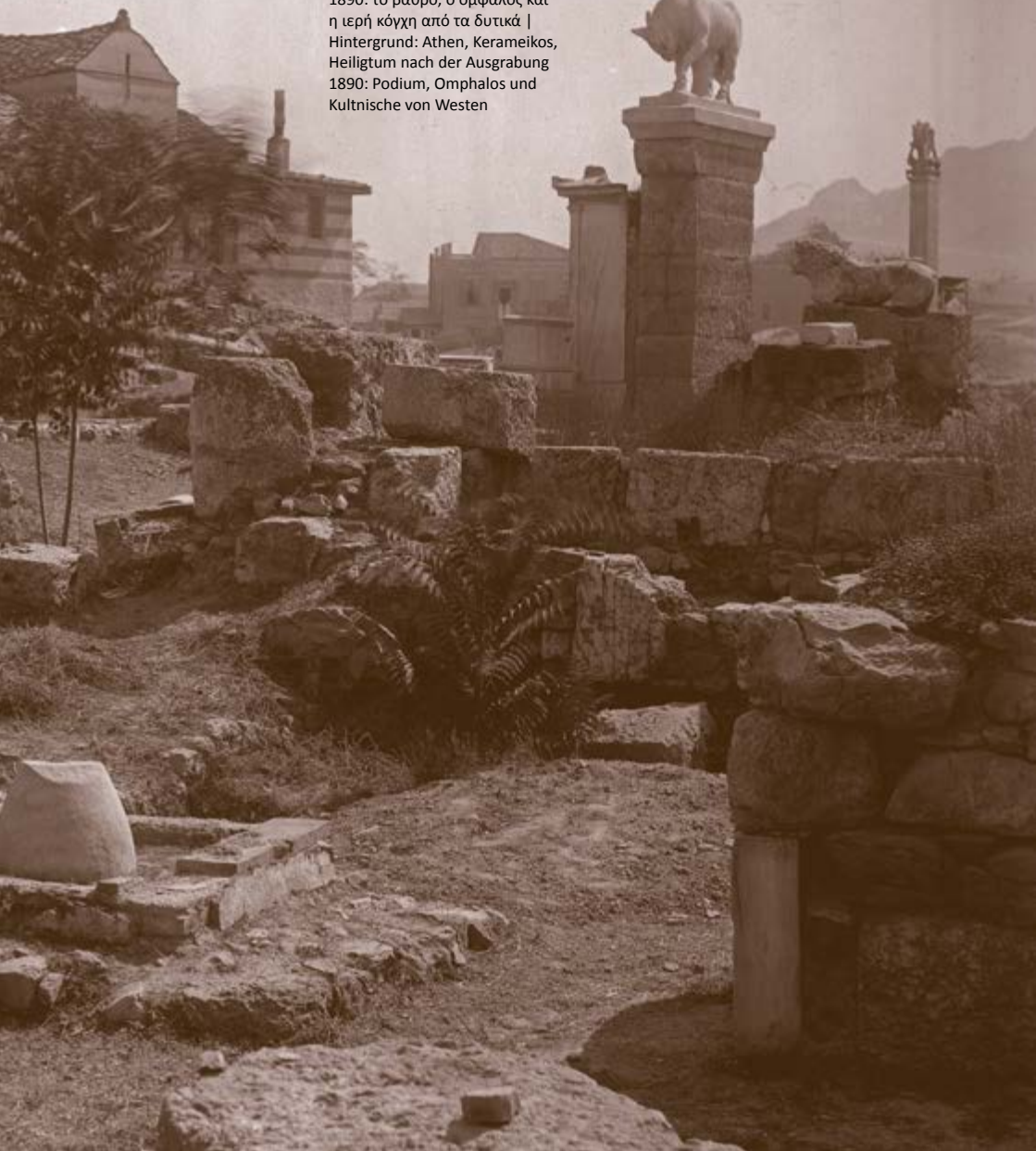
1 Κεραμεικός, ανασκαφή
Brückner από τα ΝΑ
προς τα ΒΔ, τέλος 1915
| Kerameikos, Grabungs-
schnitt Brückner von SO
nach NW, Ende 1915

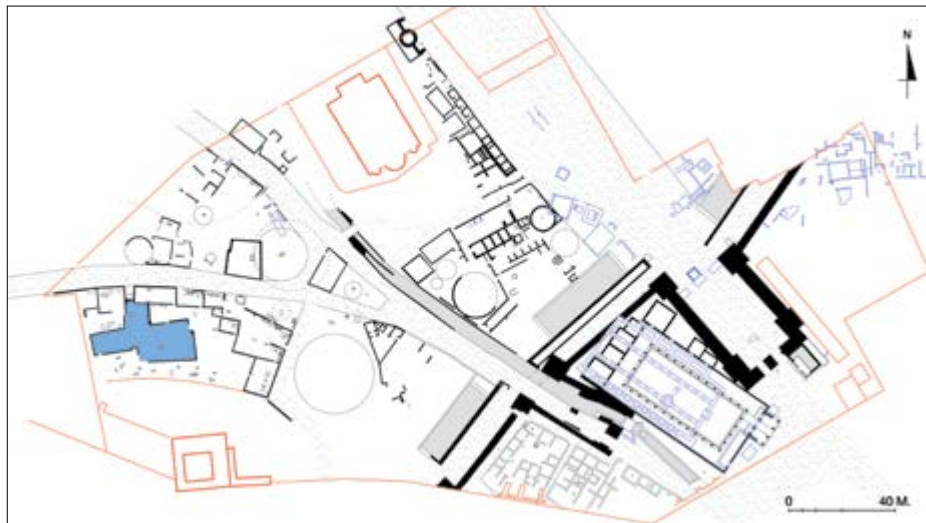

Schwerpunktthema Kerameikos

Κεντρικό θέμα Κεραμεικός

2 Στο βάθος: Αθήνα, Κεραμεικός,
το ιερό μετά την ανασκαφή του
1890: το βάθρο, ο ομφαλός και
η ιερή κόγχη από τα δυτικά |
Hintergrund: Athen, Kerameikos,
Heiligtum nach der Ausgrabung
1890: Podium, Omphalos und
Kultnische von Westen

1 Αθήνα, Κεραμεικός, γενικό σχέδιο. Το ιερό της Ἀρτεμης Σωτείρας με γαλάζια σκίαση | Athen, Kerameikos, Gesamtplan. Heiligtum der Artemis Soteira blau hervorgehoben.

Έρευνες και εργασίες στον ανασκαφικό χώρο

Το πρώτο μαντείο στην Αθήνα

Παρόλο που οι ανασκαφές στον Κεραμεικό της Αθήνας διενεργούνται εδώ και πάνω από 150 χρόνια, δεν παύουν ακόμα και σήμερα οι απρόσμενες και σημαντικές ανακαλύψεις. Η έρευνα δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμη στο ένα τέταρτο του χώρου. Στο επίκεντρο των ερευνών βρίσκονται αυτό το διάστημα δύο προγράμματα: «Συστήματα και καινοτομίες στη διαχείριση των υδάτων» καθώς και «Λατρεία και ιερά στην περιοχή των τειχών και των πυλών». Το 2015 οι εργασίες επικεντρώθηκαν σε ένα ιερό έκτασης περίπου 600 μ² νότια της διάσημης Ταφικής Οδού (εικ. 1). Το ιερό των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων βρίσκεται μέσα στο αρχαίο νεκροταφείο. Διαθέτει μια μοναδική ακολουθία ιερών κτισμάτων, σε μία ορθογώνια επέκταση της αυλής προς τα βόρεια (εικ. 2). Εδώ βρίσκονται σε μια σειρά από τα νότια προς τα βόρεια: ένα τετράγωνο βάθρο, ένας μαρμάρινος ομφαλός (δηλαδή ένα λατρευτικό μνημείο ωοειδούς σχήματος) καθώς και μια κόγχη με τη βάση ιερού αγάλματος. Αρχικά διερευνήθηκαν δύο πηγάδια στο χώρο του ιερού, από τα οποία το ένα βρίσκεται στο κέντρο της αυλής και το δεύτερο έξω από το τέμενος, αμέσως βόρεια της ιερής κόγχης. Το δεύτερο είχε ανασκαφεί ήδη το 1863. Σύμφωνα με μια επιγραφή στο εσωτερικό του είχε ταυτιστεί με ιερό πηγάδι των θεών Πάνα και Μηνός και των Νυμφών. Το 2015 ανακαλύφθηκε στο εσωτερικό του πηγαδιού η αναθηματική επιγραφή ΧΑΙΡΕΤΕ ΝΥΝΦΑΙ.

2 Αθήνα, Κεραμεικός, το ιερό μετά την ανασκαφή του 1890: το βάθρο, ο ομφαλός και η ιερή κόγχη από τα δευτικά | Athen, Kerameikos, Heiligtum nach der Ausgrabung 1890: Podium, Omphalos und Kultnische von Westen

Forschungen und Arbeiten im Gelände

Die erste Orakelstätte in Athen

Seit mehr als 150 Jahren finden Ausgrabungen im Kerameikos von Athen statt und noch immer gibt es hier überraschende und bedeutende Neufunde. Ein Viertel des Geländes ist bislang nicht abschließend untersucht. Im Fokus der Forschungen stehen derzeit zwei Projekte: ›Systeme und Innovationen des Wassermanagements‹ sowie ›Kulte und Heiligtümer im Bereich von Stadtmauern und Toren‹. Die Arbeiten 2015 konzentrierten sich auf das Areal eines ca. 600 m² großen Heiligtums südlich der berühmten Gräberstraße (**Abb. 1**). Die kaiserzeitliche Kultstätte liegt innerhalb der antiken Nekropole. Sie verfügt über eine einmalige Sequenz von Kultureinrichtungen innerhalb einer rechteckigen Erweiterung des Hofes nach Norden (**Abb. 2**). Hier befinden sich von Süden nach Norden in einer Linie: ein rechteckiges Podium, ein marmorner Omphalos (d. h. ein eiförmiges Kultmal) sowie eine Nische mit der Basis für ein Kultbild. Untersucht werden sollten zunächst zwei Brunnen im Bereich des Heiligtums, von denen einer mitten im Hof liegt, der andere außerhalb des Temenos, direkt nördlich der Kultnische. Letzterer wurde schon 1863 ausgegraben. Er ist nach Ausweis einer Inschrift im Inneren als heiliger Brunnen der Götter Pan und Men und der Nymphen identifiziert. 2015 wurde in diesem Brunnen eine Weihinschrift entdeckt, sie lautet XAIPETE NYNΦAI (seid begrüßt, Nymphen).

4 Αθήνα, Κεραμεικός, φρεατομαντεϊόν. Λεπτομέρεια της επιγραφής | Athen, Kerameikos, Brunnenorakel. Detail der Inschrift

3 Αθήνα, Κεραμεικός, ο ομφαλός και η ιερή κόγχη από τα νότια μετά τη συντήρηση, τον Οκτώβρη του 2012 | Athen, Kerameikos, Omphalos und Kultnische nach der Restaurierung im Oktober 2012 von Süden

Ο πρώτος ανασκαφέας, Κ. Μυλωνάς, είχε ταυτίσει το 1890 το ιερό που βρίσκεται νότια αυτού του πηγαδιού με το Εκαταίον εξαιτίας μιας τριγωνικής βάθυσης στην επιφάνεια της βάσης που βρέθηκε στην ιερή κόγχη. Είχε δε ερμηνεύσει τον ομφαλό ως δευτερογενώς επεξεργασμένη ταφική λήκυθος. Όμως, στο πλαίσιο της διατριβής της που ολοκληρώθηκε το 2014 στο Mainz, η C. Graml έδειξε ότι σύμφωνα με την επανεξέταση των ευρημάτων η λατρεία στο ιερό θα πρέπει να ήταν αφιερωμένη στην Άρτεμη Σώτειρα. Κατά τη διάρκεια εργασιών συντήρησης διαπιστώθηκε μόλις το 2012 ότι ο ομφαλός σφράγιζε το κυκλικό άνοιγμα μαρμάρινης πλάκας (εικ. 3). Η ένδειξη ύπαρξης κενού χώρου κάτω από τον ομφαλό δημιούργησε προσδοκίες για τη συλλογή περισσότερων πληροφοριών σχετικά με το είδος της λατρείας. Γι' αυτόν το λόγο το 2015 ο ομφαλός μετακινήθηκε και εξετάστηκε.

Από κάτω εμφανίστηκε ακόμα ένα πηγάδι (εικ. 5. 7). Η διερεύνησή του κατέστη δυνατή μόνο μετά από τη λήψη ιδιαίτερων μέτρων ασφαλείας (εικ. 6). Το πηγάδι έχει πάνω από 8 μ. βάθος και είναι επενδυμένο με πήλινους δακτυλίους, ο καθένας από τους οποίους φέρει την επιγραφή: ΕΛΘΕ ΜΟΙ Ω ΠΑΙΑΝ ΦΕΡΩΝ ΤΟ ΜΑΝΤΕΙΟΝ ΑΛΗΘΕΣ. Επιγραφές με το ίδιο περιεχόμενο φέρει ο ομφαλός καθώς και το μαρμάρινο προστομαίο του πηγαδιού που λειτουργεί ως βάση του ομφαλού.

5 Αθήνα, Κεραμεικός, το πηγάδι κάτω από τον ομφαλό |
Athen, Kerameikos, der Brunnen unter dem Omphalos

6 Αθήνα, Κεραμεικός, οι αρχαιολογικές εργασίες στο
πηγάδι του μαντείου: χρήση του γερανού και του
ορειβατικού εξοπλισμού | Athen, Kerameikos, Erfor-
schung des Orakelbrunnens: Portalkran und Bergsteiger-
ausrüstung im Einsatz

Der erste Ausgräber, K. Mylonas, hatte 1890 das südlich dieses Brunnens liegende Heiligtum wegen einer dreieckigen Einlassung in der Basis, die in der Kulnische gefunden worden war, als Hekateion identifiziert; den Omphalos hielt er für eine umgearbeitete Grablekythos. In ihrer 2014 abgeschlossenen Mainzer Dissertation hat C. Graml aufgrund einer Neubearbeitung der Funde aus dem Heiligtum aber nachgewiesen, dass der Kult Artemis Soteira galt, der »rettenden Artemis«. Im Verlauf von Restaurierungsarbeiten war 2012 erstmalig zu sehen, dass der Omphalos in die kreisrunde Öffnung einer Marmorplatte eingelassen ist und diese verschließt (**Abb. 3**). Dieser Hinweis auf einen Hohlraum unter dem Omphalos berechtigte zur Hoffnung, dass hier noch mehr Informationen über die Art des Kultes zu gewinnen seien. Mit diesem Ziel wurde der Omphalos 2015 abgehoben und untersucht.

Darunter wurde ein weiterer Brunnen sichtbar (**Abb. 4. 5. 7**). Er konnte nur unter besonderen Sicherheitsvorkehrungen untersucht werden (**Abb. 6**). Der Brunnen ist mehr als 8 m tief und mit tönernen Schachtringen befestigt, von denen jeder einzelne eine Inschrift trägt. Sie lautet ΕΛΘΕ ΜΟΙ Ω ΠΑΙΑΝ ΦΕΡΩΝ ΤΟ ΜΑΝΤΕΙΟΝ ΑΛΗΘΕΣ (komm zu mir, o Paian und bringe den wahren Orakelspruch mit). Gleichlautende Inschriften tragen auch der Omphalos selbst sowie der marmorne Brunnenrand, der ihm als Basis dient.

7 Αθήνα, Κεραμεικός, αρχαία φρέατα στο μαντείο της Ἀρτεμης Σωτείρας και του Απόλλωνα Παιάνα, αναπαράσταση και τομή | Athen, Kerameikos, Brunnen und Heilige Brunnen im Orakelheiligtum der Artemis Soteira und des Apollon Paian. Rekonstruktion und Schnitt

Κατά συνέπεια το ιερό μπορεί να ταυτιστεί με ιερό μαντείο, στο οποίο λάτρευαν και επικαλούνταν την Ἀρτεμη Σώτειρα και τον αδερφό της Απόλλωνα Παιάνα. Αυτή η πληροφορία αλλάζει ριζικά τις έως τώρα γνώσεις μας για τις διάφορες λατρείες στην αρχαία Αθήνα, καθώς είναι η πρώτη φορά που αποκαλύπτεται ιερό μαντείο στην πόλη. Η σημασία της νέας ανακάλυψης είναι μεγάλη και για τον επιπρόσθετο λόγο ότι είναι η πρώτη φορά που θα κατανοηθεί καλύτερα η λειτουργία ενός υδρομαντείου: οι ικετευτικές επικλήσεις της μυστικής επιγραφής προσκαλούν τη θεϊκή δύναμη για μαντική ρήση.

Αυτό το ασυνήθιστο εύρημα απαντά, μέσω των επιγραφών του, με σαφήνεια στο αρχικό ερώτημα της ανασκαφής που αφορούσε το είδος της λατρείας, ωστόσο λόγω της σπανιότητάς του δημιουργεί πολλά νέα ερωτήματα. Οι προετοιμασίες για την έκθεση του ευρήματος για τους επισκέπτες του Κεραμεικού είναι πυρετώδεις.

Την τελευταία ημέρα της θητείας του (27.8.2015) ο Έλληνας υπουργός πολιτισμού και αθλητισμού, Νίκος Ξυδάκης, επισκέφτηκε μαζί με ομάδα υψηλόβαθμων συνεργατών και συνεργατίδων του Υπουργείου Πολιτισμού τον Κεραμεικό προκειμένου να ενημερωθεί για το εντυπωσιακό εύρημα (εικ. 8).

8 Αθήνα, Κεραμεικός, ο Έλληνας υπουργός πολιτισμού, Ν. Ξυδάκης, και από αριστερά προς τα δεξιά: Ε. Μπάνου (προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αθηνών), Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (γενική γραμματέας του Υπουργείου Πολιτισμού), J. Stroszcek, Λ. Μπουρνιάς (αρχαιολόγος της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αθηνών), Κ. Schaake (εκπρόσωπος της γερμανικής πρεσβείας) | Athen, Kerameikos, der griechische Minister für Kultur, N. Xydakis, und v. l. n. r.: E. Banou (Leiterin der Ephorie Athen), M. Andreadaki-Vlazaki (Generalsekretärin im griechischen Kulturministerium), J. Stroszcek, L. Bournias (Archäologe bei der Ephorie Athen), K. Schaake (Vertreterin der Deutschen Botschaft)

Dadurch wird das Heiligtum als Orakelheiligtum identifiziert, in dem Artemis Soteira (die Retterin) und ihr Bruder Apollon Paian (der Helfer) verehrt und angerufen wurden. Diese Erkenntnis revolutioniert nicht nur unser bisheriges Wissen über die Kulte im antiken Athen, weil hier zum ersten Mal eine Orakelstätte im Stadtbereich nachgewiesen ist. Sie ist auch deswegen von größter Bedeutung, weil dadurch erstmals der Vorgang eines Wasserorakels verständlicher wird: Das beschwörende Wort der geheimen Formel erbittet göttliche Kraft für einen Orakelspruch.

Der außergewöhnliche Fund beantwortet durch seine Inschriften die zu Beginn der Kampagne formulierten Fragen nach der Art des Kultes eindeutig, durch seine Einzigartigkeit wirft er aber auch viele neue Fragen auf. Die Vorbereitungen zur Präsentation des Fundes für Besucher des Kerameikos laufen auf Hochtouren.

An seinem letzten Amtstag (27.8.2015) besuchte der griechische Minister für Kultur und Sport, Nikos Xydakis, zusammen mit einer Gruppe von hochrangigen Mitarbeitern und Mitarbeiterinnen des Kulturministeriums den Kerameikos, um sich über den spektakulären Fund informieren zu lassen (*Abb. 8*).

9 Αθήνα, Κεραμεικός, οι εργασίες για την κατασκευή εκμαγείου του ομφαλού το καλοκαίρι του 2015 | Athen, Kerameikos, die Arbeiten am Abguss des Omphalos im Sommer 2015

10 Αθήνα, Κεραμεικός, το νέο αντίγραφο της στήλης του Εύβιου από τον Ποταμό στον αρχαιολογικό χώρο | Athen, Kerameikos, die erneuerte Kopie der Stele des Eubios von Potamos im Gelände

Εργασίες συντήρησης: Πρόγραμμα εκμαγείων

Ήδη κατά τη διάρκεια των ανασκαφών κατασκευάστηκε εκμαγείο του μαρμάρινου ομφαλού από το ιερό μαντείο, το οποίο πρόκειται να αντικαταστήσει το αυθεντικό εύρημα στον αρχαιολογικό χώρο (εικ. 9).

Παράλληλα συνεχίστηκε ακόμα ένα πρόγραμμα, στο πλαίσιο του οποίου εδώ και δεκαετίες μέσω της οικονομικής υποστήριξης του ιδρύματος Theodor Wiegand τα αυθεντικά μνημεία μεταφέρονται για λόγους προστασίας στο Μουσείο, αφού προηγουμένως αντικατασταθούν στον αρχαιολογικό χώρο με πιστά αντίγραφα. Σε συνεργασία με τους συντηρητές της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αθηνών δημιουργήθηκε αντίγραφο της επιτύμβιας στήλης του Εύβιου (Αρ. Ευρ. Ι 169) στον ταφικό περίβολο μιας οικογένειας από το δήμο του Ποταμού (εικ. 10).

Η τεχνολογία λέιζερ στην υπηρεσία των μνημείων

Το μαρμάρινο επιτύμβιο μνημείο του Αγάθωνα από την Ηράκλεια είναι ένας ναϊσκος για μία γραπτή επιτύμβια στήλη (εικ. 11). Αυτοί οι γραπτοί ναϊσκοί είναι ένας τύπος επιτύμβιου μνημείου που διατηρείται σπάνια. Στην αρχαιότητα ήταν ιδιαιτέρως πολύτιμοι και ακριβοί, καθώς τότε η τέχνη της ζωγραφικής θεωρούνταν ακόμα πιο υψηλή από αυτήν της πλαστικής. Δύο ναϊσκοί αυτού του τύπου σώζονται στη θέση τους στον Κεραμεικό, ωστόσο ήδη κατά την εποχή της ανακάλυψής τους το 1863 τα ίχνη της γραπτής διακόσμησης διατηρούνταν ελάχιστα. Έκτοτε δημιουργήθηκε

Restaurierungsarbeiten: Abgussprojekt

Noch während der Grabungskampagne wurde von dem marmornen Omphalos des Orakelheiligtums eine Kopie hergestellt, die im Gelände den Platz des Originals einnehmen soll (**Abb. 9**).

Daneben konnte auch ein Projekt weitergeführt werden, bei dem im Kerameikosgelände seit Jahrzehnten mit finanzieller Hilfe der Theodor Wiegand Gesellschaft originale Denkmäler zu ihrem Schutz ins Museum gebracht und im Gelände durch getreue Kopien ersetzt werden. In Zusammenarbeit mit den Restauratoren der Ephorie Athen wurde eine neue Kopie der Grabstele des Eubios (Inv. I 169) im Grabbezirk einer Familie aus dem Demos Potamos angefertigt (**Abb. 10**).

Laser-Technologie im Dienst der Denkmäler

Das marmorne Grabmonument für Agathon aus Herakleia ist ein Schrein für ein Grabgemälde (**Abb. 11**). Diese sog. Bildnaiskoi sind eine selten erhaltene Form des Grabdenkmales, die in der Antike besonders wertvoll und teuer war, weil die Kunst der Malerei noch höher als die Bildhauerei bewertet wurde. Gleich zwei derartige Bildnaiskoi sind im Kerameikos am Ort erhalten, allerdings waren schon bei der Auffindung 1863 von den Gemälden nur noch geringe Reste erhalten. Seitdem hatte sich durch die Witterungs- und Umweltbedingungen auf der Oberfläche des Daches des Denkmals eine dicke schwarze Kruste gebildet, unter der schließlich auch die Inschrift auf dem Architrav weitgehend verschwunden war (**Abb. 12**).

11 Αθήνα, Κεραμεικός, ο γραπτός ναῖσκος του Αγάθωνα από την Ηράκλεια | Athen, Kerameikos, der Bildnaiskos des Agathon aus Herakleia

12 Αθήνα, Κεραμεικός, ο γραπτός ναῖσκος του Αγάθωνα από την Ηράκλεια, λεπτομέρεια από τη μαύρη κρούστα, 2012 | Athen, Kerameikos, der Bildnaiskos des Agathon aus Herakleia, Detail der schwarzen Kruste 2012

13 Αθήνα, Κεραμεικός, ο γραπτός ναῖσκος του Αγάθωνα από την Ηράκλεια, λεπτομέρεια από το επιστύλιο μετά τον καθαρισμό με λέιζερ το 2015 | Athen, Kerameikos, der Bildnaiskos des Agathon aus Herakleia, Detail des Architravs nach der Reinigung mit Laser 2015

14 Αθήνα, Κεραμεικός,
η εκπαίδευση των
συντηρητών στο
μηχάνημα λέιζερ |
Athen, Kerameikos,
Schulung der Restaura-
toren am Laser-Gerät

λόγω της διάβρωσης και έκθεσης στην ατμοσφαιρική ρύπανση μία παχιά μαύρη κρούστα στην επιφάνεια του θριγκού του μνημείου, κάτω από την οποία κρυβόταν σχεδόν εντελώς και η επιγραφή στο επιστύλιο (εικ. 12).

Με μία διαδικασία που είχε ήδη χρησιμοποιηθεί με επιτυχία στα γλυπτά της Ακρόπολης, καθarıστηκε η επιφάνεια του μαρμαρίνου θριγκού του ναΐσκου με ειδικό μηχάνημα λέιζερ που μεταφέρθηκε ειδικά για αυτόν το λόγο στον Κεραμεικό. Με αυτό τον τρόπο κατέστη δυνατή η ολοκληρωτική απομάκρυνση της μαύρης κρούστας από το θριγκό, χωρίς να καταστραφεί η άριστα σωζόμενη μαρμαρίνη επιφάνεια που βρισκόταν από κάτω (εικ. 13).

Στο ίδιο πλαίσιο πραγματοποιήθηκε και η εκπαίδευση των συντηρητών του Γ.Α.Ι. και της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αθηνών στη συγκεκριμένη τεχνολογία (εικ. 14). Τα έξοδα ανέλαβε η ανασκαφή του Κεραμεικού.

Προσωρινή στήριξη των πρανών στη συμβολή των οδών Ερμού και Μελιδόνη

Με βάση τα σχέδια του Α. Λιακόπουλου τοποθετήθηκε το 2015 με έξοδα του Γ.Α.Ι. γεώπλεγμα για τη στήριξη των πρανών στη συμβολή των οδών Ερμού και Μελιδόνη, ώστε να αποφευχθεί η κατάρρευση του πρανούς (εικ. 15)

Jutta Stroszeck

Διεύθυνση: Jutta Stroszeck | Συνεργάτες: Melanie Spiegelhalter, Constanze Graml, Melina Rigaki, Volker Scheunert | Εταίροι προγράμματος: Ινστιτούτο Ηλεκτρονικής δομής και λέιζερ, Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας (Παρασκευή Πουλή), Εφορεία Αρχαιοτήτων Αθηνών (Ελένη Μπάνου) | Συντηρητές: Γιάννης Παπαγρηγορίου, Ήρα Μακρίδου | Εργατοτεχνίτες: Γεώργιος Χαριλάου, Έλλη Φώτο, Παναγιώτης Γκιουμές, Μίλτος Παναγόπουλος | Χρηματοδότηση: Γ.Α.Ι., Ίδρυμα Theodor Wiegand

In einem Verfahren, das bereits erfolgreich bei Skulpturen auf der Akropolis angewendet worden war, wurde im Kerameikos mit einem speziell dafür zum Kerameikosmuseum gebrachten Laser-Gerät die Oberfläche des marmornen Daches des Naikos gereinigt. Durch diese Maßnahme konnte die schwarze Kruste von der Oberfläche des Architravs vollständig entfernt werden, ohne die intakte Marmoroberfläche darunter zu beschädigen (*Abb. 13*).

Im gleichen Rahmen fand eine Schulung der Restauratoren des DAI und der Ephorie Athen im Umgang mit dieser Technologie statt (*Abb. 14*). Die Kosten trug die Kerameikosgrabung.

Vorläufige Hangsicherung Melidoni-Straße / Ecke Hermesstraße

Nach den Plänen von A. Liakopoulos wurde aus Mitteln des DAI 2015 eine Netzkonstruktion zur Absicherung des Hanges an der Melidoni-Straße / Ecke Hermesstraße installiert, um ein Abrutschen des Hanges zu verhindern (*Abb. 15*).

Jutta Stroszeck

Leitung: Jutta Stroszeck | Mitarbeiter: Melanie Spiegelhalter, Constanze Graml, Melina Rigaki, Volker Scheunert | Projektpartner: Institute of Electronic Structure and Lasers (IESL), Foundation for Research and Technology – Hellas (FORTH, Paraskevi Pouli), Ephorie von Athen (Eleni Banou) | Restauratoren: Jannis Papagrigoriou, Ira Makridou | Grabungsarbeiter: Georgios Charilaou, Elli Foto, Panaiotis Gjumes, Miltos Panagopoulos | Finanzierung: DAI, Theodor Wiegand Gesellschaft

15 Αθήνα, Κεραμεικός, η προσωρινή στήριξη του πρανούς κάτω από την οδό Μελιδώνη το 2015 | Athen, Kerameikos, die vorläufige Hangsicherung im Gelände unterhalb der Melidoni-Straße 2015

Μελέτες ευρημάτων

1 Αθήνα, Κεραμεικός, αρ. ευρ. PA 147 A, χρονιά του Χαρικλείδη (363/362 π.Χ.) | Athen, Kerameikos, Inv. PA 147 A, Jahrgang des Charikleides (363/362 v. Chr.)

Παναθηναϊκοί αμφορείς του Κεραμεικού

Η κατηγορία των παναθηναϊκών αμφορέων, επίσημων επάθλων της πόλης των Αθηνών στους νικητές των αγωνισμάτων στα Μεγάλα Παναθήναια, που διοργανώνονταν προς τιμήν της προστάτιδας της πόλης, ανήκει μόνο και μόνο λόγω της μακράς ζωής της, από τα μέσα του 6^{ου} έως τουλάχιστον το δεύτερο μισό του 1^{ου} αιώνα π.Χ., στην πιο ασυνήθιστη κατηγορία της ελληνικής αγγειογραφίας. Είναι ευρέως γνωστά πολυάριθμα ευρήματα από την

ίδια την Αθήνα, όπως για παράδειγμα από την Ακρόπολη και την Αγορά. Πρόκειται συνήθως για θραύσματα, αλλά υπάρχουν και μεμονωμένα ολόκληρα αγγεία. Αντιθέτως, ο μεγάλος αριθμός των θραυσμάτων που ήρθαν στο φως κατά τις πολυετείς ανασκαφές του Κεραμεικού έχει τύχει μόνο σποραδικής αναφοράς στην έρευνα (εικ. 1, 2). Το χρονολογικό εύρος της κατηγορίας αυτών των αμφορέων αποτυπώνεται με τον καλύτερο τρόπο στο υλικό από τον Κεραμεικό. Η μεγάλη πλειονότητα χρονολογείται από τον ύστερο 5^ο έως τον ύστερο 4^ο αιώνα π.Χ. Μια ολόκληρη σειρά από ευρήματα συνδέεται με συγκεκριμένα κτήρια του χώρου, όπως το Πομπείο και το κοντινό του κτήριο Ζ που χρήζουν ιδιαίτερης μνείας. Στενός συσχετισμός διακρίνεται και με κάποιους ταφικούς περιβόλους. Μεγάλη έκπληξη αποτέλεσε η εκ νέου ανακάλυψη χαμένων τμημάτων αμφορέα από τον ταφικό περίβολο του δήμου Θορικού, τα οποία είχε περιγράψει ο Α. Ρουσόπουλος στις ανασκαφικές εκθέσεις του 1863. Η Χρ. Αβρονιδάκη και ο Γ. Καββαδίας τα εντόπισαν στην αποθήκη του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου.

Η επεξεργασία του υλικού ολοκληρώθηκε το τέλος του 2014 και προβλέπεται να παρουσιαστεί στο πλαίσιο της σειράς «Kerameikos, Ergebnisse der Ausgrabungen» ως τόμος XXI την άνοιξη του 2016. Με αυτό τον τρόπο αναμένεται να συμπληρωθεί ένα μεγάλο κενό στις γνώσεις μας.

Το Γ.Α.Ι. Αθηνών και οι διευθύντριες των ανασκαφών του Κεραμεικού U. Knigge και κυρίως η J. Stroszeck προώθησαν τις εργασίες με κάθε δυνατό τρόπο. Σημαντική υποστήριξη γνώρισε το πρόγραμμα και από το κεντρικό τμήμα του Γ.Α.Ι. στο Βερολίνο. Το ίδρυμα Ceramica μέσω της γενναιόδωρης χορηγίας του κατέστησε δυνατή την εκτύπωση έγχρωμων πινάκων.

Norbert Eschbach

Materialstudien

Panathenäische Preisamphoren aus dem Kerameikos

Die Gattung der Panathenäischen Preisamphoren, der offiziellen Preisgefäße der Stadt Athen für die Sieger in den Wettkämpfen der Großen Panathenäen zu Ehren der Schutzpatronin der Stadt, gehört schon allein aufgrund ihrer langen Laufzeit von der Mitte des 6. bis mindestens in die zweite Hälfte des 1. Jhs. v. Chr. zu den ungewöhnlichsten Gattungen der griechischen Vasenmalerei. Zahlreiche Funde in Athen selbst, etwa von der Akropolis oder der Agora, sind gut bekannt; meist handelt es sich um Fragmente, vereinzelt erschei-

nen vollständige Gefäße. Die große Menge von Scherben, die über die lange Zeit der Ausgrabungen auf dem Kerameikos zutage kamen, hat dagegen bisher nur sporadisch Eingang in die Forschung gefunden (**Abb. 1. 2**). Das zeitliche Spektrum der Gattung ist im Material komplett erfasst; ein deutlicher Schwerpunkt liegt in der Zeit des späten 5. bis in das späte 4. Jh. v. Chr. Eine ganze Reihe von Funden ist konkret mit Bauwerken im Gelände verbunden, hervorzuheben sind etwa das Pompeion und der Bau Z in seiner Nachbarschaft. Auch bei einigen Grabbezirken ließ sich ein enger Zusammenhang herstellen. Eine große Überraschung war dabei die Wiederentdeckung der verschollenen Preisamphorenreste aus dem Grabbezirk der Thoriker, die A. Rhusopoulos in den Berichten über seine Grabungen von 1863 beschrieben hat; Ch. Avronidaki und G. Kavvadias spürten sie im Magazin des Nationalmuseums auf.

Die umfassende Bearbeitung des Materials konnte Ende 2014 abgeschlossen werden und wird im Rahmen der Reihe »Kerameikos, Ergebnisse der Ausgrabungen«, als Band XXI, voraussichtlich im Frühsommer 2016 erscheinen. Eine große Lücke im Kenntnisstand zur Gattung kann damit geschlossen werden.

Das Deutsche Archäologische Institut in Athen förderte die Arbeiten auf vielfältige, die Grabungsleiterinnen im Kerameikos, U. Knigge und vor allem J. Stroszeck, in jeder erdenklichen Weise. Tatkräftige Unterstützung erfuhr das Projekt auch durch die Zentrale in Berlin. Die Ceramica-Stiftung Basel ermöglichte mit einem großzügigen Beitrag den Farbdruck der Tafeln.

2 Αθήνα, Κεραμεικός, αρ. ευρ. PA 342 A-C, Αγωνο-
θέτης Σαραπίων 98/97 π.Χ. | Athen, Kerameikos,
Inv. PA 342 A-C, Agonothet Sarapion 98/97 v. Chr.

Norbert Eschbach

Οι ερυθρόμορφοι κρατήρες του Κεραμεικού

Αντικείμενο της έρευνάς μας αποτελεί η δημοσίευση των ερυθρόμορφων κρατήρων που βρέθηκαν διάσπαρτοι κατά τη διάρκεια των ανασκαφών σε διάστημα μεγαλύτερο από 100 χρόνια και σε ολόκληρη την έκταση του Κεραμεικού. Ευχαριστούμε τη διευθύντρια των ανασκαφών του Κεραμεικού J. Stroszeck και τον τέως διευθυντή του Γ.Α.Ι. Αθηνών W.-D. Niemeier που μας εμπιστεύθηκαν τους κρατήρες του 5^{ου} και 4^{ου} αιώνα π.Χ. για δημοσίευση.

Το υλικό περιλαμβάνει πάνω από 3000 θραύσματα, τα οποία ως επί το πλείστον σώζονται σε αποσπασματική κατάσταση (*εικ. 3. 4*). Οι εργασίες προετοιμασίας έχουν ολοκληρωθεί. Όλα τα όστρακα καταγράφηκαν από το επιστημονικό προσωπικό των ανασκαφών του Κεραμεικού και φωτογραφήθηκαν για τις ανάγκες της μελέτης από τις δύο ερευνήτριες του υλικού. Επίσης, με έξοδα των ανασκαφών του Κεραμεικού ο Γ. Νάκας σχεδίασε τομές επιλεγμένων οστράκων. Επί του παρόντος είμαστε απασχολημένες με τη συγγραφή του καταλόγου, ενώ πρέπει να ελεγχθούν και όλες οι περιγραφές με βάση τα όστρακα αυτά καθαυτά.

Εκτός από τα χείλη κρατήρων, τα οποία εν μέρει προέκυψαν μετά από συγκόλληση πολλών οστράκων, ο αριθμός των συνανηγόντων οστράκων δεν είναι μεγάλος. Αυτό είχε ως συνέπεια να μην τεθεί στο κέντρο της αξιολόγησής μας η θεώρηση μεμονωμένων εικονιστικών θεμάτων, αλλά η ερμηνεία γενικότερων θεμάτων όπως συμπόσιο, αρματοδρομίες, διονυσιακός θίασος, μάχη γρυπών, επιπλέον θέματα όπως γυναικείες και ανδρικές μορφές εφήβων με μανδύα. Μόνο πολύ λίγα θραύσματα μπορούν να αποδοθούν σε ελικωτούς κρατήρες. Οι κιονωτοί κρατήρες αποτελούν μια αξιοσημείωτη ομάδα, αλλά η σαφώς μεγαλύτερη ομάδα αποτελείται από κωδωνόσχημους και καλυκόσχημους κρατήρες. Με βάση τα έως τώρα αποτελέσματά μας, οι Πρωτοπόροι δεν εκπροσωπούνται μεταξύ των θραυσμάτων. Επίσης, σχετικά λίγα κομμάτια, μεταξύ των οποίων και αυτά από τον ζωγράφο του Κλεοφράδους που έχει ήδη δημοσιεύσει η U. Knigge, χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 5^{ου} αιώνα. Τα δείγματα πληθαίνουν από την περίοδο των ύστερων μανιεριστών και εξής. Από τον 4^ο αιώνα εκπροσωπούνται όλα τα σημαντικά εργαστήρια που παρήγαγαν κρατήρες, από το εργαστήριο του ζωγράφου του Μελεάγρου έως τον ζωγράφο της Αμαζόνας.

*Heide Froning
Βάντα Παπαευθυμίου*

3 Αθήνα, Κεραμεικός, θραύσμα κωδωνόσχημου κρατήρα
αρ. ευρ. 12672 | Athen, Kerameikos, Fragment eines
Glockenkraters, Inv. 12672

4 Αθήνα, Κεραμεικός, θραύσμα κωδωνόσχημου κρατήρα
αρ. ευρ. 13443 | Athen, Kerameikos, Fragment eines
Glockenkraters, Inv. 13443

Rotfigurige Kratere im Kerameikos

Das Forschungsvorhaben hat die Publikation der rotfigurigen Kratere zum Ziel, die als Streufunde über die Fläche der Kerameikosgrabung verteilt im Laufe der mehr als 100 Jahre währenden Grabungen entdeckt worden sind. Wir danken der Leiterin der Kerameikosgrabung, J. Stroszeck, und dem ehemaligen Ersten Direktor des DAI Athen, W.-D. Niemeier, dafür, dass sie uns die Kratere des 5. und 4. Jhs. zur Publikation anvertraut haben.

Das Material umfasst mehr als 3000 Fragmente, die ganz überwiegend kleinteilig zerscherbt sind (*Abb. 3. 4*). Die vorbereitenden Arbeiten sind abgeschlossen. Alle Fragmente sind von der wissenschaftlichen Hilfskraft der Kerameikosgrabung inventarisiert und von den beiden Bearbeiterinnen fotografiert worden (Arbeitsfotos). Auch hat J. Nakas auf Kosten der Kerameikosgrabung von ausgewählten Stücken Profile gezeichnet. Zurzeit sind wir damit beschäftigt, den Katalog zu erstellen, wobei alle Beschreibungen am Original überprüft werden müssen.

Abgesehen von Kraterrändern, die zum Teil aus vielen Scherben zusammengesetzt werden konnten, ist die Anzahl der Anpassungen gering. Das hat zur Folge, dass nicht die Interpretation einzelner Bildinhalte im Zentrum der Auswertung stehen werden, sondern die Aussage allgemeiner Bildthemen wie Bankett, Wagenfahrt, dionysischer Thiasos, Greifenkampf, dazu Motive wie »Manteljüngling«, Frauen, Männer. Nur sehr wenige Fragmente können Volutenkrateren zugeordnet werden. Kolonnettenkratere bilden eine beachtliche Gruppe, doch die bei weitem überwiegende Mehrzahl der Stücke verteilt sich auf Glocken- und Kelchkratere. Soweit wir bisher sehen, sind unter den Kraterfragmenten die Pioniere nicht vertreten. Auch gehören nur relativ wenige Fragmente, unter ihnen die bereits von U. Knigge publizierten des Kleophrades-Malers, in die erste Hälfte des 5. Jhs. Von der Schaffenszeit der späteren Manieristen an wird die Reihe dichter. Aus dem 4. Jh. sind alle wichtigen Werkstätten, die Kratere hergestellt haben, vertreten, angefangen von der Werkstatt des Meleager-Malers bis zu der des Amazonen-Malers.

*Heide Froning
Wanda Papaefthimiou*

5 Αθήνα, Κεραμεικός, θραύσματα πλαστικών αγγείων με μορφή ανθρώπινης κεφαλής διαφόρων τύπων | Athen, Kerameikos, Fragmente von Köpffgefäßen verschiedener Typen

Απορρίμματα ως βάρος από το παρελθόν –

Η εικονιστική κεραμοπλαστική των ρωμαϊκών αυτοκρατικών χρόνων από τον Κεραμεικό

Η μελέτη της ρωμαϊκής κοροπ्लाστικής από τον Κεραμεικό είναι τμήμα ενός ερευνητικού προγράμματος που αφορά τα κεραμικά εργαστήρια του Κεραμεικού. Στόχος είναι η συνολική καταμέτρηση, η επιστημονική καταγραφή και η αποτύπωση του συνολικού υλικού των ρωμαϊκών πήλινων ειδωλίων από τις ανασκαφές του Κεραμεικού, ώστε να αποτελέσει βάση για επιμέρους έρευνες. Το υλικό είναι ένα βάρος από το παρελθόν, στο βαθμό που ένα μεγάλο τμήμα του προέρχεται από τις παλαιότερες ανασκαφές του Γ.Α.Ι. στον Κεραμεικό, που έγιναν ακόμη και πριν και μεταξύ των δύο παγκόσμιων πολέμων.

Η μελέτη περιλαμβάνει ειδώλια, λύχνους με εικονιστική διακόσμηση, προσωπεία, ανάγλυφα, πλαστικά αγγεία (εικ. 5), αγγεία και εργαλεία με εικονιστικές λεπτομέρειες κατασκευασμένες σε μήτρες καθώς και τις σχετικές μήτρες. Κατά τη μελέτη των προαναφερθέντων ομάδων ευρημάτων αναγνωρίστηκαν συσχετισμοί, οι οποίοι παραπέμπουν στην παραγωγή όλων των κατηγοριών των ευρημάτων στα ίδια εργαστήρια, από τα οποία προέρχεται και ο κύριος όγκος των λύχνων του Κεραμεικού των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων. Συνεπώς η παρούσα μελέτη αποτελεί ουσιαστική συμπλήρωση της δημοσίευσης των αυτοκρατορικών λύχνων του Κεραμεικού από τον B. Böttger το 2002 (Kerameikos XVI) και ταυτόχρονα συνέχεια της δημοσίευσης της B. Vienneis-Schlörb (Kerameikos XV, 1) του 1997 για τα πήλινα εικονιστικά ευρήματα από την ύστερη μυκηναϊκή έως την ύστερη ελληνιστική εποχή. Ωστόσο, επειδή τα ευρήματα έως τα μέσα του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. είναι μεμονωμένα, δεν προκύπτει άμεση σύνδεση με το παλαιότερο υλικό. Τόσο τα αρχαιολο-

**Abfall als Altlast –
die figürlichen Terrakotten der Römischen
Kaiserzeit vom Kerameikos**

Die Untersuchung der römischen Terrakotten vom Kerameikos ist Teil eines Forschungsprojektes zu den Töpfereibetrieben im Kerameikos. Ziel sind die Bestandsaufnahme, die wissenschaftliche Dokumentation und die Vorlage des Gesamtbestands der römischen Terrakotten aus der Kerameikosgrabung als Grundlage für weiterführende Forschungen. Um die Aufarbeitung einer Altlast geht es insofern, als ein Großteil des Materials aus den frühesten Grabungen des DAI im Kerameikos stammt, d.h. aus der Zeit noch vor und zwischen den beiden Weltkriegen.

Erfasst werden figürliche Terrakotten, figürliche Lampen, Masken, Tonreliefs, figürliche Gefäße (**Abb. 5**), Gefäße und Geräte mit in Modeln geformten figürlichen Elementen sowie die zur Abformung verwendeten Modeln. Bei der Untersuchung der genannten Materialgruppen werden Querbezüge erkennbar, die eine Produktion aller Gruppen in denselben Werkstätten belegen, aus denen auch die umfangreichen Bestände an kaiserzeitlichen Lampen

aus der Kerameikosgrabung stammen. Damit bietet die Untersuchung eine inhaltliche Ergänzung der im Jahr 2002 von B. Böttger vorgelegten Publikation der kaiserzeitlichen Lampen vom Kerameikos (Kerameikos XVI). Zugleich wird der 1997 von B. Vierneisel-Schlörb (Kerameikos XV, 1) vorgelegte erste Teil der Publikation der figürlichen Terrakotten fortgesetzt, der das Material von der spätkyrenischen bis zur späthellenistischen Zeit beinhaltet. Allerdings ergibt sich aufgrund der nur vereinzelter Funde vor dem mittleren 3. Jh. n. Chr. hier kein unmittelbarer inhaltlicher Anschluss. Auch die Fundkontexte bzw. die Art der Deponierung der römischen Terrakotten unterscheiden sich weitgehend von den Funden der griechischen Epochen. Soweit bekannt stammen letztere überwiegend aus den Nekropolen des Kerameikos. Dagegen lassen sich für die kaiserzeitlichen Terrakotten wei-

6 Αθήνα, Κεραμεικός, η τυπολογική σύγκριση των διαφόρων θραυσμάτων επιτρέπει την αναπαράσταση ενός τύπου, εδώ συγκεκριμένα καθήμενης γυναίκειας μορφής με πίνακα γραφής | Athen, Kerameikos, typgleiche Fragmente verschiedener Stücke ermöglichen die Rekonstruktion eines Typus, hier einer sitzenden Frau mit Schreibtafel auf dem Schoß

γικά σύνολα, όσο και ο τρόπος απόθεσης των ρωμαϊκών πήλινων ειδωλίων διαφέρει εντελώς από αυτόν των αρχαίων ελληνικών χρόνων. Με βάση τα έως τώρα δεδομένα τα τελευταία προέρχονται κυρίως από τα νεκροταφεία του Κεραμεικού. Αντιθέτως τα πήλινα ειδώλια της αυτοκρατορικής εποχής σχετίζονται σε μεγάλο βαθμό με πρωτογενείς αποθέσεις-απορρίψεις κεραμικών εργαστηρίων ή δευτερογενείς αποθέσεις, όπου τα απορρίμματα των εργαστηρίων κοροπλαστικής χρησιμοποιήθηκαν ως γέμισμα σε οικοδομικά έργα ή έργα ισοπέδωσης.

Αντιστοίχως η κατάστασή τους είναι πολύ αποσπασματική. Ολόκληρα δείγματα αποτελούν σπάνια εξαίρεση μεταξύ των 3000 κομματιών. Παράλληλα με την αποδελτίωση, καθαρισμό, συγκόλληση, καταγραφή και φωτογραφική αποτύπωση, η θεματική ταύτιση, τυπολογική κατάταξη και, έως το βαθμό που είναι δυνατό, η αποκατάσταση των εκπροσωπούμενων τύπων αποτελούν τα βασικά μας καθήκοντα (*εικ. 6*). Από αυτό προκύπτει, έστω και αποσπασματικά, μια σαφώς καλύτερη εικόνα των κεραμικών εργαστηρίων στο χώρο του Κεραμεικού όσον αφορά την οργάνωση, το μέγεθος παραγωγής και την εργασιακή διαδικασία τους.

Θεματικά τα ρωμαϊκά πήλινα ειδώλια του Κεραμεικού αντιστοιχούν εν μέρει με τα ευρήματα της Αγοράς που δημοσιεύτηκαν από την C. Grandjouan το 1961 (Agora VI), ενώ το τυπολογικό εύρος αυτής της κατηγορίας ευρημάτων διευρύνεται σημαντικά. Αριθμητικά υπερिशύουν τα ειδώλια καθήμενων γυναικείων ματιοφόρων μορφών που συχνά χαρακτηρίζονται ως «Matronen». Συχνές είναι και οι μικρές προτομές, τα μικρά ειδώλια Τελεσφόρου και έφηβοι με φρυγικό σκούφο. Σε μεγάλο αριθμό εμφανίζονται ζωόμορφα ειδώλια, κυρίως σκύλοι και πουλιά. Μεγαλύτερες ομοιογενείς ομάδες σχηματίζουν τα πήλινα προσωπεία θεάτρου, πλαστικά αγγεία με σχήμα ανθρώπινης κεφαλής και ταψιά με λαβές που καταλήγουν σε ζωόμορφες κεφαλές, τα οποία εκπροσωπούνται από μερικές εκατοντάδες θραύσματα. Αυτοί και πολυάριθμοι άλλοι τύποι επιτρέπουν πολύπλευρες οπτικές στην καθημερινότητα και τα τελετουργικά δρώμενα της ρωμαϊκής Αθήνας μέχρι και τους πρώιμους χριστιανικούς χρόνους.

Volker Scheunert

testgehend Fundzusammenhänge aus primären Ablagerungen von Töpfereiabfällen oder aus Auffüllungen im Zusammenhang mit Bau- oder Planierungsmaßnahmen unter Verwendung von Schutt aus solchen Töpfereideponien feststellen.

Entsprechend fragmentarisch ist der Zustand der Terrakotten. Vollständige Exemplare bilden die seltene Ausnahme unter den über 3000 Stücken. Neben Erfassung, Reinigung, Zusammensetzung, Inventarisierung und fotografischer Dokumentation gehören damit die ikonographische Bestimmung, typologische Ordnung und, soweit möglich, die Rekonstruktion der nur durch Fragmente verschiedener Stücke überlieferten Typen zu den Hauptaufgaben (**Abb. 6**). Daraus ergibt sich zumindest punktuell ein wesentlich dichteres Bild von den Töpfereibetrieben im Bereich des Kerameikos und von deren Organisation, Produktionsumfang und Arbeitsabläufen.

Thematisch entsprechen die römischen Terrakotten vom Kerameikos in etwa den 1961 durch C. Grandjouan publizierten Funden von der Agora (Agora VI), wobei das Typenspektrum erheblich erweitert werden kann. Zahlenmäßig am stärksten vertreten sind die häufig als Matronen bezeichneten sitzenden weiblichen Gewandfiguren. Häufig sind auch kleine Büsten, Telesphoros-Figürchen und Knaben mit phrygischer Mütze. Sehr zahlreich kommen Tierfiguren vor, insbesondere Hunde und Vögel. Größere homogene Gruppen bilden die Theatermasken, die Kopfgefäße und die Pfannen mit in plastischen Tierköpfen endenden Griffen, die jeweils durch mehrere Hundert Fragmente vertreten sind. Diese und zahlreiche andere Typen eröffnen ganz vielfältige Einblicke in Alltags- und Kultgeschehen in Athen von der Kaiser- bis in die frühchristliche Zeit.

Volker Scheunert

Die spätantike Nekropole vor dem Dipylon

Gewerbeanlagen, öffentliche Bäder, Staatsgräbernekropole, Töpferviertel, römische Gräberstraße – die abwechslungsreiche Geschichte des Areals entlang der Kerameikosstraße vor den Stadtmauern Athens ist bekannt. Auch nach dem Herulereinfall 267 n. Chr. wurde die Bestattungstradition im Kerameikos aufrechterhalten und es entwickelte sich vor dem Dipylon eine vielgestaltige Nekropole, die bis in das 6., vermutlich sogar bis in das 7. Jh. n. Chr. hinein existierte.

Die ersten Gräber dieses Friedhofs entdeckten A. Brückner und H. Knackfuß während der Ausgrabungen 1914–1916 (**Abb. 7**). Fortgeführt wurden die Arbeiten in den 30er Jahren von K. Gebauer und H. Johannes, die im Gelände zwischen Eridanos und Kerameikos-Straße ebenfalls spätantike Bestattungen aufdeckten. Mehrere Gräber des 5. und 6. nachchristlichen Jhs. kamen außerdem im Jahre 2000 bei Nachgrabungen unter der Leitung von J. Stroszeck vor dem Dipylon zum Vorschein.

Το νεκροταφείο της ύστερης αρχαιότητας προ του Διπύλου

Εργαστήρια, δημόσια λουτρά, δημόσια νεκροταφεία, κεραμικά εργαστήρια, ρωμαϊκές ταφικές οδοί – η πολύπτυχη ιστορία της περιοχής κατά μήκος της οδού του κεραμικού μπροστά από τα τείχη της πόλης των Αθηνών είναι γνωστή. Ακόμα και μετά την εισβολή των Ερούλων το 267 μ.Χ. η ταφική παράδοση στον Κεραμεικό διατηρήθηκε και η περιοχή μπροστά από το Δίπυλο εξελίχθηκε σε ένα πολύμορφο νεκροταφείο, το οποίο ήταν σε χρήση μέχρι τον 6^ο, ίσως μάλιστα και μέχρι τον 7^ο αιώνα μ.Χ.

Οι πρώτοι τάφοι του νεκροταφείου ανακαλύφθηκαν από τους Α. Brückner και Η. Knackfuß κατά τη διάρκεια των ανασκαφών των ετών 1914–1916 (εικ. 7). Οι εργασίες συνεχίστηκαν κατά τη δεκαετία του 1930 από τους Κ. Gebauer και Η. Johannes, οι οποίοι ανακάλυψαν επίσης ταφές της ύστερης αρχαιότητας στην περιοχή μεταξύ Ηριδανού και οδού Κεραμικού. Ακόμα περισσότεροι τάφοι του 5^{ου} και 6^{ου} αιώνα μ.Χ. βρέθηκαν το 2000 στις συμπληρωματικές ανασκαφές προ του Διπύλου υπό τη διεύθυνση της J. Stroszeck.

Το νεκροταφείο του 3^{ου} – 7^{ου} αιώνα μ.Χ. περιλαμβάνει κεραμοσκεπείς τάφους, ομάδες ταφών, ταφικούς περιβόλους, ταφές σε τεφροδόχους, διπλούς θαλαμοειδείς τάφους, εγκυτρισμούς και δευτερογενείς ταφές· τα παραπάνω ταφικά σύνολα διερευνούνται στο πλαίσιο διδακτορικής διατριβής με θέμα «Die spätantike Nekropole des Athener Kerameikos vor dem Dipylontor». Στο επίκεντρο της έρευνας βρίσκονται η γένεση και η εξέλιξη του νεκροταφείου της ύστερης αρχαιότητας καθώς και το τέλος του, ενώ διακρίνονται διάφοροι χρονολογικοί ορίζοντες. Σε αυτό το πλαίσιο εξετάζονται το είδος των τάφων (τύπος τάφου και διακόσμηση), της ταφής και του εύρους των κτερισμάτων, μέσω των οποίων μπορούν να προσεγγιστούν συγκεκριμένα ταφικά τελετουργικά, δραστηριότητες γύρω από τη φροντίδα των τάφων και θρησκευτικές αντιλήψεις για τον κάτω κόσμο. Το στοιχείο των χριστιανικών ταφικών εθίμων παίζει σημαντικό ρόλο σε αυτούς τους αιώνες και ίσως αποτελεί ένδειξη για αυξανόμενες χριστιανικές κοινότητες. Πρέπει να σημειωθεί ότι ο Κεραμικός – παρά την αύξηση των ταφών εντός του οικιστικού ιστού και σε άμεση γειτνίαση με βασιλικές (ad sanctos) – παρέμεινε η παραδοσιακή περιοχή ταφής προ των πυλών της πόλης. Η ανάλυση της χωροταξικής κατάστασης των τάφων επιτρέπει συμπεράσματα ως προς δημοφιλείς θέσεις για τάφους, πιθανή κοινωνική διαφοροποίηση και αλλαγή στους δρόμους πρόσβασης. Η μελέτη του νεκροταφείου της ύστερης αρχαιότητας στον Κεραμικό έχει στόχο να προσεγγίσει τα τοπικά ταφικά έθιμα και να συνεισφέρει στη βαθύτερη κατανόηση της Αθήνας κατά την ύστερη αρχαιότητα.

Melanie Spiegelhalter

7 Κεραμεικός, ανασκαφή Brückner από τα ΝΑ προς τα ΒΔ, τέλος 1915 | Kerameikos, Grabungsschnitt Brückner von SO nach NW, Ende 1915

Charakterisiert wird die Nekropole des 3. bis 7. Jhs n. Chr. durch Ziegelgräber, Grabgruppen, ummauerte Grabbezirke, Urnengräber, Doppelgrabkammern, Enchytrismoι und Nachbestattungen, die im Rahmen des Dissertationsprojektes »Die spätantike Nekropole des Athener Kerameikos vor dem Dipylontor« untersucht werden. Im Fokus der Betrachtung stehen die Genese und Entwicklung der spätantiken Nekropole sowie ihr Ende, wobei mehrere Zeithorizonte des Gräberfelds zu trennen sind. Betrachtet werden die Grabbefunde (Grabbau und -ausstattung), die Art der Bestattung und das Beigabenspektrum, anhand dessen spezifische Grabrituale, Tätigkeiten der Grabpflege und Jenseitsvorstellungen identifiziert werden. Der Aspekt christlicher Bestattungskonventionen spielt in diesen Jahrhunderten eine bedeutende Rolle und könnte Hinweise auf sich vergrößernde christliche Gemeinden geben. Dabei gilt zu beachten, dass der Kerameikos – trotz zunehmender Zahl von Bestattungen intra muros und in direkter Nähe von Basiliken (ad sanctos) – weiterhin das traditionelle Bestattungsgelände vor den Toren der Stadt war. Die Analyse der topographischen Situation (Lage / Orientierung) der Gräber lässt Rückschlüsse auf bevorzugte Grabplätze, mögliche soziale Differenzierung und veränderte Wegführung zu.

Die Erforschung der spätantiken Nekropole im Kerameikos hat zum Ziel, Einblicke in lokale Bestattungstraditionen zu ermöglichen und zu einem erweiterten Verständnis Athens in der Spätantike beizutragen.

Melanie Spiegelhalter

2 Στο βάθος: Καλαπόδι, η Asli
Akdeniz κατά την επίπλευση των
δειγμάτων χώματος | Hinter-
grund: Kalapodi, Asli Akdeniz beim
Schlämmen der Erdproben

Έρευνες πεδίου

Feldforschungen

2 Ολυμπία, εικόνα από
περιοχή της επιφανειακής
έρευνας | Olympia, Survey,
Impression Prospektions-
gebiet

1 Ολυμπία, συντήρηση κιονοκράνου από το θησαυρό των Γελών | Olympia, Restaurierung eines Kapitells vom Geloer-Schatzhaus

2 Ολυμπία, συντήρηση. Συνοδευτικό υλικό τεκμηρίωσης | Olympia, Restaurierung. Begleitende Dokumentation

Ολυμπία

Εργαστηριακό σεμινάριο συντήρησης 2015

Το Μάη του 2015 έλαβε χώρα στην Ολυμπία με την οικονομική υποστήριξη του ιδρύματος J. M. Kaplan ένα εργαστηριακό σεμινάριο συντήρησης (εικ. 1, 2). Υπό την εξειδικευμένη καθοδήγηση των Ι. Δογάνη και Α. Γαλανού (εταιρεία «Λίθου Συντήρησις») δέκα νέοι Έλληνες συντηρητές, λιθοξόοι, αρχιτέκτονες και χημικοί ασχολήθηκαν με αρχιτεκτονικά μέλη από διάφορα υλικά, κυρίως κογχυλιάτη λίθο και μάρμαρο. Τα μέλη αυτά βρίσκονταν στον αποθέτη λίθων του ανασκαφικού χώρου και είχαν καταστραφεί από τη μεγάλη φωτιά του 2007. Τα περισσότερα ανήκουν στο θησαυρό των Γελών και σε ένα ακόμη αταύτιστο δωρικό κτήριο μικρού μεγέθους.

Στο εργαστήριο οι νεαροί συμμετέχοντες απέδειξαν τις γνώσεις τους κατά τη συντήρηση αυθεντικών οικοδομικών τμημάτων και εμβάθυναν τη συνεργασία με τους εκπροσώπους άλλων συγγενών τομέων. Το πρόγραμμα των μαθημάτων ολοκληρώθηκε με διαλέξεις ειδικών από το χώρο της συντήρησης και της ιστορίας της αρχιτεκτονικής, που γίνονταν το απόγευμα στο σπίτι της ανασκαφής. Με αυτό τον τρόπο ήταν δυνατόν να εκπαιδευσουμε Έλληνες συναδέλφους και ταυτόχρονα να επιδιορθώσουμε και να συντηρήσουμε με τη βοήθεια ειδικών ένα μεγάλο τμήμα των κατεστραμμένων οικοδομικών μελών.

Στους ενδιαφερόμενους επισκέπτες συγκαταλέγεται μία αποστολή από το Grobostheim, την αδελφοποιημένη συνοικία του χωριού της αρχαίας Ολυμπίας, η οποία βρέθηκε στις 15 Μαΐου στην Ολυμπία για την επίδοση του τίτλου του επίτιμου δημότη στον τέως δήμαρχο Η. Klug (εικ. 3). Το Grobostheim στήριξε την Ολυμπία μετά τη φωτιά του 2007 με σημαντική δωρεά χρημάτων και υλικού εξοπλισμού.

Reinhard Senff

Διεύθυνση: Reinhard Senff | Συνεργάτιδα: Sandra Zipprich | Χρηματοδότηση: Γ.Α.Ι., Ίδρυμα J. M. Kaplan, Ίδρυμα Α. Γ. Λεβέντη, Ίδρυμα Regula Pestalozzi, Theodor Wiegand Gesellschaft, Ίδρυμα Fritz Thyssen, Πολιτιστικό Ίδρυμα της εταιρείας A. Kärcher, Musée Olympique

3 Ολυμπία, αποστολή από το Großostheim με τον νέο επίτιμο δημότη της Ολυμπίας, Hans Klug (3ος από αρ.) | Olympia, Delegation aus Großostheim mit dem neuen Ehrenbürger von Olympia, Hans Klug (3. v. l.)

Olympia

Restaurierungsworkshop 2015

Im Mai 2015 fand in Olympia mit finanzieller Unterstützung des J. M. Kaplan Fund, New York, ein Restaurierungsworkshop statt (**Abb. 1. 2**). Unter der fachlichen Leitung von I. Dogani und A. Galanou (Firma Lithou Sintirisis) beschäftigten sich zehn junge griechische Restauratoren, Steinmetze, Architekten und Chemiker mit Architekturteilen aus unterschiedlichen Materialien, vor allem Muschelkalk und Marmor, die im Steinlager auf dem Ausgrabungsgelände beim großen Brand von 2007 beschädigt worden waren. Die meisten gehören zum Geloer-Schatzhaus und zur kleinformigen dorischen Architektur eines noch unbekannten Gebäudes.

In der Werkstatt konnten die Nachwuchskräfte ihre praktischen Fähigkeiten an den originalen Bauteilen unter Beweis stellen und in Zusammenarbeit mit den Vertretern der Nachbardisziplinen vertiefen. Das Unterrichtsprogramm wurde am Abend im Grabungshaus durch Vorträge von Experten aus den Gebieten der Restaurierungstechnik und Bau-forschung abgerundet. Auf diese Weise war es möglich, angehende griechische Fachleute zu fördern und gleichzeitig einen großen Teil der beschädigten Bauteile fachmännisch zu reparieren und zu konservieren.

Zu den interessierten Besuchern gehörte auch eine Delegation aus Großostheim, der deutschen Partnergemeinde des Ortes Archaia Olympia, die zur Verleihung der Ehrenbürgerschaft an den Altbürgermeister Hans Klug am 15. Mai in Olympia angereist war (**Abb. 3**). Großostheim hatte Olympia nach dem Brand von 2007 mit namhaften Geld- und Material-spenden unterstützt.

Reinhard Senff

Leitung: Reinhard Senff | Mitarbeiterin: Sandra Zipprich | Finanzierung: DAI, J. M. Kaplan Fund, A. G. Leventis Foundation, Regula Pestalozzi Stiftung, Theodor Wiegand Gesellschaft, Fritz Thyssen Stiftung, Kulturstiftung der Fa. A. Kärcher, Musée Olympique

4 Περιοχή Επιταλίου, επιφανειακή έρευνα, αποτύπωση της υπό διερεύνηση περιοχής | Umgebung von Epitalion, Survey, Felddokumentation

Ο πολυδιάστατος χώρος της Ολυμπίας – Αρχαιολογική και τοπολογική διερεύνηση της δομής, της αλληλεξάρτησης και της μεταβολής χωροταξικών δικτύων

Σημαντικό στόχο του προγράμματος αποτελεί η παραδειγματική κατανόηση των δικτύων τόπων και ευρημάτων στο περιφερειακό περιβάλλον του ιερού και η ανάλυσή της για επιλεγμένες περιόδους. Στο επίκεντρο βρίσκεται πάντα η κατανόηση του ιερού με έμφαση στην πολιτική και πολιτισμική-ιστορική διαμόρφωση – μια κατανόηση, η οποία εξαρτάται απόλυτα από την αναπόσπαστη ιστορική-αρχαιολογική και γεωαρχαιολογική ανάλυση.

Παρά τις εν μέρει περιεκτικές ιστορικές και επιγραφικές πηγές, λείπουν αρχαιολογικά δεδομένα για την κατανόηση της τοπικής ιστορίας της Ολυμπίας, τα οποία να μαρτυρούν τη σαφή διαμόρφωση του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος. Καθώς η περιοχή διασκοπήσης δεν έχει ακόμη ερευνηθεί συστηματικά, υπάρχουν βασικά ερωτήματα που πρέπει να αποσαφηνιστούν, μερικά από τα οποία αφορούν τη δομή των οικισμών, τις αποστάσεις των οικισμών από την Ολυμπία και μεταξύ τους και τη διαμόρφωση των συγκοινωνιακών υποδομών. Γι' αυτό σχεδιάστηκε ένα πρόγραμμα επιφανειακής έρευνας, το οποίο είναι προσανατολισμένο και μεθοδικά ενταγμένο σε σύγχρονες αρχαιολογικές, γεωαρχαιολογικές και ιστορικές μελέτες. Επιλέχθηκαν τρεις περιοχές για έρευνα: στα δυτικά γύρω από τις κοινότητες Επιτάλιο και Σαλμώνη και στα ανατολικά το άμεσο περιβάλλον γύρω από την αρχαία Ολυμπία.

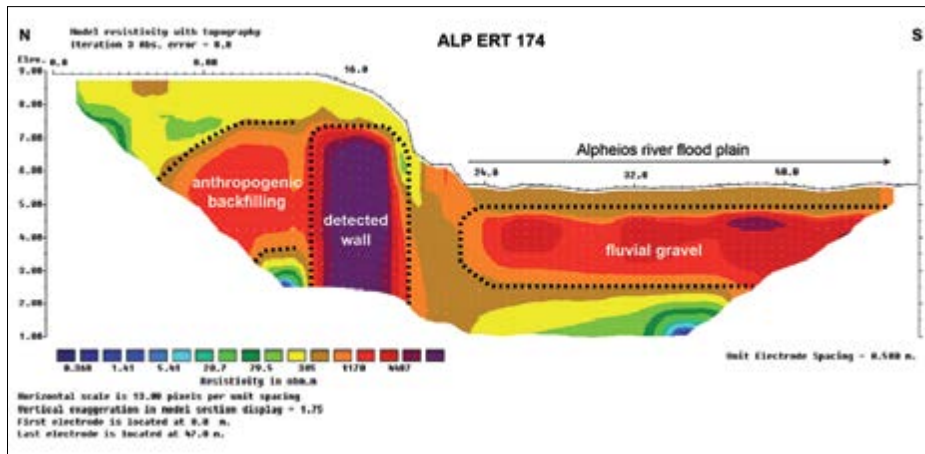

5 Περιοχή Επιταλίου,
εικόνα από την
επιφανειακή έρευνα |
Umgebung von Epitalion,
Survey, Impression
Prospektionsgebiet

Der multidimensionale Raum Olympia – landschaftsarchäologische Untersuchungen zu Struktur, Interdependenzen und Wandel räumlicher Vernetzungen

Ein wesentliches Ziel des Projektes besteht darin, über Orte und Funde paradigmatisch die Vernetzungen im regionalen Umfeld des Heiligtums nachzuvollziehen und für ausgewählte Perioden zu analysieren. Zentral ist dabei stets das Verständnis des Heiligtums als Fokus für die politische wie auch kulturgeschichtliche Gestaltung – ein Verständnis, das auf integrale historisch-archäologische und geoarchäologische Analysen zwingend angewiesen ist. Trotz teilweise dichter historischer und epigraphischer Überlieferung fehlen zum Verständnis der regionalen Geschichte Olympias archäologische Daten, die die konkrete Ausformung der vom Menschen geschaffenen Umwelt vermitteln. Da das Prospektionsgebiet archäologisch noch nie systematisch erforscht wurde, sind hier grundlegende Fragen zu klären, welche die Siedlungsstruktur, die Distanzen der Siedlungen untereinander und zu Olympia oder die Verkehrsinfrastruktur betreffen. Daher wurde ein Surveyprojekt konzipiert, das methodisch integrativ unter Einbeziehung moderner archäologischer, geoar-

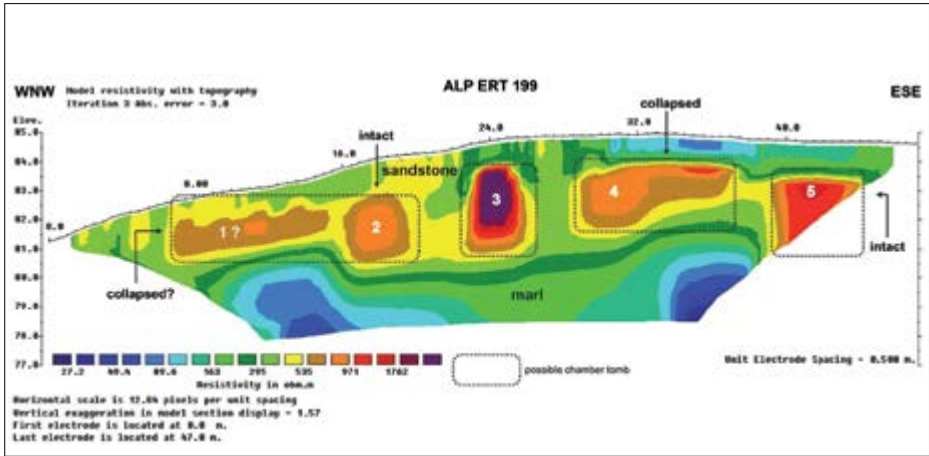

6 Περιοχή Επιταλίου, τομογραφία ηλεκτρικής αντίστασης, το τείχος του Αλφειού | Umgebung von Epitalion, Survey, ERT-Tomographie Alpeiosmauer

Η πρώτη έρευνα πεδίου διεξήχθη τον Σεπτέμβριο του 2015 στην περιοχή γύρω από το Επιτάλιο (εικ. 4. 5). Ως μέθοδος διασκόπησης επιλέχτηκε η εντατική επιφανειακή έρευνα με κάρναβο. Στην τεκμηρίωση των ευρημάτων αποτυπώθηκαν σχεδιαστικά όλα τα μη κινητά ευρήματα, ενώ συλλέχθηκαν διαγνωστικά τεχνουργήματα. Οι συνθήκες ορατότητας ήταν κατά περίπτωση πολύ διαφορετικές.

Ως πρώτο συμπέρασμα διαπιστώνεται ότι τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα είναι πολύ περιορισμένα, ενώ η κεραμική (αγγεία και κεραμίδες) κυριαρχεί στο φάσμα των ευρημάτων. Η ποιότητα της επιφανειακής κεραμικής ήταν εν μέρει εξαιρετική. Τα ευρήματα εκτείνονται χρονικά από τη νεολιθική εποχή έως τον 20^ο αιώνα. Οσοόσο υπερέχουν αυτά της μυκηναϊκής εποχής και των ιστορικών χρόνων της αρχαιότητας. Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι σπανίζουν ευρήματα από τη ρωμαϊκή, βυζαντινή και οθωμανική εποχή.

Τοποθεσίες με μυκηναϊκή κεραμική σημειώθηκαν προπάντων στα δυτικά του τομέα επιφανειακής έρευνας, ενώ μειώνονταν σημαντικά προς τα ανατολικά. Μια ανεστραμμένη εικόνα προκύπτει στις θέσεις που χρονολογούνται από την αρχαϊκή μέχρι την ελληνιστική εποχή, οι οποίες συναντώνται συχνά στα ανατολικά. Βάσει των επιφανειακών ευρημάτων μπορεί να προσδιοριστεί η χρήση συγκεκριμένων θέσεων. Η κατάσταση της καλά διατηρημένης μυκηναϊκής κεραμικής σε διάφορες θέσεις οδηγεί στο συμπέρασμα ότι εκεί υπήρχαν μυκηναϊκοί τάφοι. Σε δύο περιπτώσεις βρέθηκαν κατάλοιπα από θαλαμοειδείς τάφους, ενώ ο τάφος πάνω από το Επιτάλιο αποτελεί ένδειξη για μία έως τώρα άγνωστη νεκρόπολη (βλ. παρακάτω). Ανατολικά του Επιταλίου εντοπίστηκε ένας οικισμός, του οποίου η απογραφή κινητών ευρημάτων εκτείνεται σε πάνω από 15 εκτάρια· τα ευρήματα φανερώουν τη χρήση της θέσης από την προϊστορική μέχρι και την οθωμανική

7 Περιοχή Επιταλίου, τομογραφία ηλεκτρικής αντίστασης, θαλαμοειδείς τάφοι | Umgebung von Epitalion, Survey, ERT-Tomographie: Kammergräber

chäologischer und historischer Untersuchungen ausgerichtet ist. Drei Gebiete werden in den Blick genommen: im Westen um die Gemeinden Epitalion und Salmone und im Osten das unmittelbare Umfeld des antiken Olympia.

Die erste Kampagne fand im September 2015 statt und als Prospektionsgebiet wurde die Region um das Dorf Epitalion ausgewählt, als Methode der Prospektion der intensive Rastersurvey (*Abb. 4. 5*). Bei der Funddokumentation wurden alle immobilen Befunde in Skizzen erfasst und die diagnostischen Artefakte eingesammelt. Die Sichtbedingungen waren erfahrungsgemäß sehr unterschiedlich.

Als erste Ergebnisse lassen sich festhalten, dass die architektonischen Befunde sehr begrenzt waren und dass die keramischen (Gefäße und Ziegel) das Fundspektrum dominiert. Die Qualität der Oberflächenkeramik war zum Teil hervorragend. Zeitlich streuen die Funde vom Neolithikum bis in das 20. Jh. Allerdings sind die mykenischen und antiken Epochen klar am besten repräsentiert. Bemerkenswert ist, dass Funde aus der römisch-byzantinisch-osmanischen Zeit selten sind.

Orte mit mykenischer Keramik wurden vor allem im Westen des Surveygebietes angetroffen, während sie nach Osten deutlich abnehmen. Ein umgekehrtes Bild ergibt sich für die archaisch bis hellenistisch zu datierenden Fundplätze, die häufiger im Osten auftauchen.

Anhand der Oberflächenfunde ließ sich die Nutzung einzelner Plätze bestimmen. Der Zustand der gut erhaltenen mykenischen Keramik an verschiedenen Orten lässt den Schluss zu, dass sich hier mykenische Gräber befanden. In zwei Fällen wurden noch Reste von Kammergräbern angetroffen, wobei das Grab oberhalb von Epitalion ein Indiz für eine

κή εποχή, ενώ η κατοίκησή της επικεντρώνεται αναμφίβολα στην αρχαϊκή και κλασική εποχή.

Οι γεωαρχαιολογικές μελέτες επικεντρώθηκαν στην περιοχή γύρω από το Επιτάλιο και το τείχος του Αλφειού (*εικ. 6*). Το πρόγραμμα εργασίας αποτελούνταν από τη μία από γεωφυσικές μετρήσεις μέσω τομογραφίας ηλεκτρικής αντίστασης (Earth Resistivity Tomography, ERT) για την εξερεύνηση του υπεδάφους κοντά στην επιφάνεια και από την άλλη από δειγματοληπτικές γεωτρήσεις με λήψη πυρήνων για την κατανόηση της στρωματογραφίας.

Οι έρευνες στην περιοχή του πολυγωνικού τείχους του Αλφειού είχαν δύο στόχους. Αφενός εξακριβώθηκε μέσω γεωφυσικών μετρήσεων το μήκος του τείχους, με τελικό συμπέρασμα ότι το τείχος διέθετε ένα ελάχιστο μήκος 700 μ. Παράλληλα στο τείχος του Αλφειού, παρατηρήθηκαν σε απόσταση περίπου 70 μ. προς βορρά συγκρίσιμες τιμές μετρήσεων όπως στα νότια, οι οποίες δείχνουν ότι εκεί βρισκόταν ένα παρόμοιο κτισμένο τείχος. Αφετέρου έγιναν γεωτρήσεις νότια και βόρεια του τείχους του Αλφειού, για να μελετηθεί η εναπόθεση των ιζηματογενέσεων σε σχέση με την πορεία του Αλφειού. Εδώ σημειώθηκαν σαφείς διαφορές στη στρωματογραφία: βόρεια του τείχους κυριαρχεί το χοντρό χαλίκι και νότια του τείχους βρέθηκαν δεκατόμετρα ιζημάτων νερού.

Οι μετρήσεις ηλεκτρικής αντίστασης στο λόφο πάνω από το Επιτάλιο φανερώνουν κοιλότητες με αέρα, δηλαδή άθικτους ταφικούς θαλάμους ή με επίχωση σε περίπτωση υποχώρησης του υποστρώματος (*εικ. 7*). Έτσι ο τάφος που ανακαλύφθηκε κατά τη διάρκεια της επιφανειακής έρευνας θα μπορούσε να αποτελεί μέρος μιας άγνωστης μέχρι σήμερα μυκηναϊκής νεκρόπολης.

*Birgitta Eder
Hans-Joachim Gehrke
Ερωφίλη Κόλλια
Franziska Lang
Andreas Vött*

bisher unbekannte Nekropole ist (s. u.). Östlich von Epitalion lässt sich eine Siedlung identifizieren, deren mobiles Inventar über 15 ha streut; die Funde belegen eine Nutzung des Ortes von prähistorischer bis osmanischer Zeit, wobei der Besiedlungsschwerpunkt eindeutig in archaisch-klassischer Zeit lag.

Geoarchäologische Untersuchungen konzentrierten sich auf das Umfeld von Epitalion und die Alpheiosmauer (**Abb. 6**). Das Arbeitsprogramm bestand einerseits aus geophysikalischen Messungen mittels elektrischer Widerstandstomographie (Earth Resistivity Tomography, ERT) zur Erkundung des oberflächennahen Untergrundes sowie andererseits aus Bohrungen zur Erfassung der stratigraphischen Verhältnisse.

Die Untersuchungen im Umfeld der polygonalen Alpheiosmauer hatten zwei Ziele. Zum einen wurde mittels geophysikalischer Messungen die Länge der Mauer ermittelt, die wenigstens 700 m betrug. Parallel zur Alpheiosmauer wurden in ca. 70 m Entfernung nach Norden vergleichbare Messwerte festgestellt, die darauf deuten, dass sich hier eine baugleiche Mauer befand. Zum anderen wurden südlich und nördlich der Alpheiosmauer Bohrungen abgeteuft, um die Sedimentablagerung im Hinblick auf den Alpheiosverlauf zu untersuchen. Hier ergaben sich deutliche Unterschiede in der Stratigraphie: Nördlich der Mauer dominierten grobe Kiese und südlich der Mauer wurden mehrere Dezimeter mächtige Stillwasserablagerungen angetroffen.

Elektrische Widerstandsmessungen im Hügel oberhalb von Epitalion weisen auf luftgefüllte Hohlräume, d. h. intakte Grabkammern, bzw. auf verstürzte, d. h. mit Substrat verfüllte Kammergräber hin (**Abb. 7**). Damit wäre das während des Surveys entdeckte Kammergrab Teil einer bislang nicht bekannten mykenischen Nekropole.

*Birgitta Eder
Hans-Joachim Gehrke
Erofilia Kolia
Franziska Lang
Andreas Vött*

1 Τίρυνθα, αεροφωτογραφία της ανασκαφής με τους τοίχους του ύστερου τμήματος της πρώτης οικοδομικής φάσης | Tiryns, Luftbild der Ausgrabung mit Mauerzügen des ersten Bauhorizonts, jüngere Unterphase

Τίρυνθα

Νέα στοιχεία για τη βορειοδυτική Κάτω Πόλη μετά την καταστροφή του ανακτόρου

Η τρίτη ανασκαφική περίοδος που διεξάγεται στο πλαίσιο συνεργασίας ανάμεσα στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας, το Γ.Α.Ι. και το Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης στην βορειοδυτική Κάτω Πόλη της Τίρυνθας συνέβαλε στη διασαφήνιση της δομής και χρονολόγησης της οικοδομικής δραστηριότητας στον οικισμό κατά τη διάρκεια της μυκηναϊκής μετανακτορικής περιόδου. Ταυτίστηκαν δύο οικοδομικές φάσεις, με δύο επιμέρους τμήματα η καθεμία, οι οποίες χρονολογούνται μεταξύ 1200/1190 και 1130/1120 π.Χ. και έτσι

Tiryns

Neue Erkenntnisse zur nordwestlichen Unterstadt nach dem Fall des Palastes

Die dritte Kampagne der in Zusammenarbeit zwischen der Ephorie des Griechischen Antikendienstes für die Argolis, dem DAI und der Universität Heidelberg durchgeführten Ausgrabung in der nordwestlichen Unterstadt von Tiryns hat zur Klärung der Struktur und Zeitstellung der Bebauung der mykenischen Nachpalastzeit beigetragen. Nachgewiesen wurden zwei Bauhorizonte, jeweils mit zwei Unterabschnitten, die den Zeitraum zwischen ca. 1200/1190 und 1130/1120 v. Chr. und damit nur etwa sieben bis acht Jahrzehnte der sich an die Zerstörung des Palastes anschließenden Epoche umfassen.

Mit den Bauaktivitäten wurde sehr bald nach Ende der Palastzeit begonnen. Das Neubaugebiet wurde planmäßig in rechteckige, zueinander parallel oder rechtwinklig angeordnete Flächenmodule aufgeteilt, auf denen teils überdachte, teils nicht überdachte Einheiten entstanden (**Abb. 1**). Die Ausrichtung der Mauern folgte dabei einem vorgegebenen Raster, das während der gesamten Besiedlungszeit eingehalten wurde.

In Gebäuden des ersten Bauhorizonts wurden architektonische Spolien verbaut, die man sich aus der Ruine der Oberburg beschafft haben dürfte, darunter ein als Schwelle oder Stufe wiederverwendeter gesägter Steinblock des bisher nur aus der Bodenplatte des sog. Badezimmers im Palast bekannten Gesteins sowie ein Quader aus Kalksandstein mit einem Steinmetzzeichen auf der Oberseite, der als Stützenbasis in einem bereits 2014 nachgewiesenen Raum mit parallelen Stützenreihen diente. Die Verwendung solcher Spolien in der ersten Hälfte des 12. Jhs. v. Chr. belegt eine bisher unbekannte Facette der intensiven Auseinandersetzung von Einwohnern des nachpalastzeitlichen Tiryns mit der palatialen Vergangenheit.

Der erste Bauhorizont wurde um 1150 v. Chr. von einer Brandkatastrophe abgeschlossen, die zur Erhaltung umfangreicher Ansammlungen von Gefäßen und anderen Funden in Räumen und Höfen geführt hat. Eingelassen in einer Lehmplattform fand sich in einem Hof eine in Griechenland einzigartige scheibengedrehte Situla mit Gruppen von Kanneluren unter dem Rand und über der Standfläche, die wahrscheinlich auf italische Keramiktradi-

2 Τίρυνθα, τροχήλατο καθόσχημο αγγείο με δύο λαβές στο χείλος και διάκοσμο με δέσμη αυλακώσεων, από το στρώμα καταστροφής στο τέλος της πρώτης οικοδομικής φάσης | Tiryns, scheibengedrehte Situla mit zwei Henkeln am Rand und Kannelurengruppen aus dem Zerstörungshorizont am Ende des ersten Bauhorizonts

καλύπτουν ένα διάστημα επτά έως οκτώ περίπου δεκαετιών μετά την καταστροφή του ανακτόρου.

Η οικοδομική δραστηριότητα ξεκίνησε αμέσως μετά την καταστροφή του ανακτόρου. Η περιοχή που επρόκειτο να οικοδομηθεί διαχωρίστηκε βάσει σχεδίου σε ορθογώνιους τομείς, με παράλληλη ή εγκάρσια μεταξύ τους διάταξη, στους οποίους διαμορφώθηκαν τόσο στεγασμένοι, όσο και υπαίθριοι χώροι (εικ. 1). Ο προσανατολισμός των τοίχων ακολούθησε ένα καθορισμένο σχέδιο, το οποίο δεν άλλαξε καθ' όλη τη διάρκεια της κατοίκησης.

Στα κτήρια της πρώτης οικοδομικής φάσης χρησιμοποιήθηκαν σπόλια, που πιθανότατα προέρχονταν από τον ερειπιώνα της Άνω Ακρόπολης. Ανάμεσά τους βρίσκεται ένας λαξευμένος λίθος που είχε χρησιμοποιηθεί ως κατώφλι ή βαθμίδα κλίμακας και ο οποίος ανήκει σε πέτρωμα που μέχρι τώρα ήταν γνωστό μόνο από το μονολιθικό δάπεδο του επονομαζόμενου «Λουτρού» του ανακτόρου. Ένα ακόμα σπόλιο αποτελεί ένας δόμος από ασβεστολιθικό ψαμμίτη, ο οποίος φέρει εγχάρακτο σύμβολο λιθοξόου στην άνω επιφάνειά του και ο οποίος σε δεύτερη χρήση είχε τοποθετηθεί ως βάση κίονα σε ένα κτίριο με εσωτερικές παράλληλες σειρές υποστυλωμάτων, που αποκαλύφθηκε ήδη κατά το έτος 2014. Η χρήση τέτοιων σπολίων κατά το πρώτο μισό του 12^{ου} αιώνα π.Χ. αναδεικνύει μία άγνωστη έως τώρα πτυχή της άμεσης αντιπαράθεσης των κατοίκων της μετανакτορικής Τίρυνθας με το ανακτορικό παρελθόν.

Η πρώτη οικοδομική φάση κατέληξε σε μία καταστροφή από πυρκαγιά γύρω στο 1150 π.Χ., στην οποία οφείλεται η εκτεταμένη κατά χώρα συγκέντρωση αγγείων και άλλων ευρημάτων σε χώρους και αυλές. Ένθετο σε πήλινο θρανίο μιας αυλής βρέθηκε ένα ως προς τον τύπο του μοναδικό στην Ελλάδα τροχήλατο καδόσχημο αγγείο που φέρει διάκοσμο δέσμης αυλακώσεων κάτω από το χείλος και πάνω από τη βάση, το οποίο μάλλον απηχεί ιταλικές κεραμικές παραδόσεις (εικ. 2). Παρόλο που η αιτία της καταστροφής είναι άγνωστη, πιθανότατα πρόκειται για ένα γεγονός πολύ μεγάλης σημασίας για τη βόρεια Κάτω Πόλη καθώς την ίδια περίοδο καταστράφηκαν και οικίες στο βορειοανατολικό τμήμα της Κάτω Πόλης.

Μετά την καταστροφή ακολούθησαν βαθιές τομές στο παλαιότερο οικιστικό σχέδιο, οι οποίες την δεύτερη οικοδομική φάση οδήγησαν σε αισθητή συρρίκνωση των στεγασμένων δομών και σε αύξηση των υπαίθριων χώρων. Σε αυτή την φάση ανήκει και η λειτουργία τριών μικρών κλιβάνων που χρησιμοποιήθηκαν διαδοχικά και οι οποίοι δεν φαίνεται να εξυπηρετούσαν εργαστηριακές δραστηριότητες, αλλά την παραγωγή τροφής. Η απόθεση πέντε κυλίκων στο εσωτερικό του μεγαλύτερου από τους κλιβάνους (εικ. 3) συνδέει τη διαδικασία παραγωγής τροφής και τη συλλογική κατανάλωση ποτού και καθιστά πιθανό ότι έχουμε να κάνουμε με τελετουργική μορφή συμποσίων, στο πλαίσιο των οποίων ενδεχομένως να χρησιμοποιήθηκε και εν συνεχεία μάλλον να καταστράφηκε τελετουργικά το ιδιόμορφο ρυτό που βρέθηκε κατά την προηγούμενη ανασκαφική περίοδο.

3 Τίρυνθα, απόθεση πέντε κυλίκων στο εσωτερικό κλιβάνου της δεύτερης οικοδομικής φάσης (περίπου 1150–1130/1120 π.Χ.) | Tiryns, Deponierung von fünf Kylikes in Ofen des zweiten Bauhorizonts

4 Τίρυνθα, υστερογεωμετρική ταφή αγοριού με πλούσια κτερίσματα, όπως βότσαλα, τα οποία βρίσκονταν πιθανότατα σε μικρό σάκο τοποθετημένο πάνω στο σώμα | Tiryns, Grab der spätgeometrischen Zeit mit der Bestattung eines Knaben mit umfangreicher Beigabenausstattung, darunter auch Kieselsteine, die wohl in einer Tasche am Körper getragen wurden

onen zurückgeht (*Abb. 2*). Obwohl die Ursache der Zerstörung unklar ist, muss es sich um ein Ereignis übergeordneter Bedeutung für die nördliche Unterstadt gehandelt haben, da auch Häusergruppen in der nordöstlichen Unterstadt zur gleichen Zeit zerstört wurden.

Nach der Zerstörung erfolgten tiefgreifende Einschnitte in das vorherige Siedlungsmuster, die zu einer markanten Reduktion des überdachten Raumes und einer Vergrößerung der Freiflächen während des zweiten Bauhorizonts führten. In diesen Horizont fällt die Nutzung von drei kleinen, sich zeitlich ablösenden Öfen, die nicht handwerklich, sondern zur Herstellung von Speisen genutzt worden zu sein scheinen. Die Auffindung einer aus fünf Kylikes bestehenden Deponierung im Inneren des größten der Öfen (*Abb. 3*) stellt

Η κατοίκηση του χώρου στην υπό έρευνα περιοχή εγκαταλείφθηκε με βεβαιότητα πριν από το τέλος της μυκηναϊκής μετανакτορικής περιόδου. Η απουσία ευρημάτων από την περίοδο μεταξύ περίπου 1130/1120 και 1050 π.Χ. δεν μπορεί να οφείλεται σε διαδικασίες διάβρωσης, καθώς ο ταφικός περίβολος της πρώιμης Εποχής του Σιδήρου που βρέθηκε το 2014 έχει διατηρηθεί. Φαίνεται ότι η προσπάθεια συστηματικής ενσωμάτωσης της βόρειας Κάτω Πόλης στο νέο οικιστικό ιστό κατά τον πρώιμο 12^ο αιώνα π.Χ. εγκαταλείφθηκε πολύ σύντομα.

Με βάση τα αρχαιολογικά και ανθρωπολογικά δεδομένα, οι τέσσερις τάφοι της Εποχής του Σιδήρου που διερευνήθηκαν το 2015 ανοίχτηκαν πολλές φορές για νέους ενταφιασμούς. Πριν από την εκάστοτε επαναχρησιμοποίηση του τάφου γινόταν ανακομιδή των οστών και κτερισμάτων της προγενέστερης ταφής, τα οποία εν συνεχεία τοποθετούνταν σε λάκκους κοντά στους τάφους. Όσον αφορά τις ανδρικές ταφές της ύστερης γεωμετρικής εποχής που αποκαλύφθηκαν σε δύο όμορους τάφους, εντύπωση προκαλεί ότι ο ένας άνδρας ηλικίας 40–50 ετών έλαβε λιγότερα κτερίσματα από το αγόρι ηλικίας 6–8 ετών στον διπλανό τάφο, στον οποίο επίσης βρέθηκε ένα σιδερένιο εγχειρίδιο και 14 βότσαλα (εικ. 4). Τα τελευταία είχαν πιθανώς χρησιμοποιηθεί ως βλήματα σφενδόνης ή παιχνίδια.

Joseph Maran
Άλκηστις Παπαδημητρίου

Διεύθυνση: Joseph Maran (Πανεπιστήμιο Χαϊδελβέργης), Άλκηστις Παπαδημητρίου (Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας) | Συνεργάτες: Martina Riedl (Γ.Α.Ι. Αθηνών), Yotam Asscher και Elisabetta Boaretto (Weizmann Institute of Science, Rehovot, ραδιοχρονολόγηση με άνθρακα 14), Daniel Fallu (Πανεπιστήμιο Βοστώνης, γεωμορφολογία), Annelou van Gijn και Virginia Garcia Diaz (Πανεπιστήμιο Λέιντεν, αναλύσεις ιχνών χρήσης), Ruth Gross (Πανεπιστήμιο Χάιφας, μικροαρχαιολογία), Raphael Kahlenberg (Πανεπιστήμιο Χαϊδελβέργης, μικροαρχαιολογία), Helmut Kroll (Πανεπιστήμιο Κιέλου, αρχαιοβοτανολογία), Peggy Morgenstern (Γ.Α.Ι. Βερολίνου, αρχαιοζωολογία), Calla McNamee (Πανεπιστήμιο Κάλγκαρι, αναλύσεις οργανικών καταλοίπων σε μυλόπετρες), Γεωργία Παπαδημητρίου (συντήρηση), Μαρία Ρούμπου (Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο Αθηνών, αναλύσεις οργανικών καταλοίπων σε αγγεία), Michael Schultz και Tyede Schmidt-Schultz (Πανεπιστήμιο Γκέτινγκεν, ανθρωπολογία και παλαιοπαθολογία), Ulrich Thaler (Γ.Α.Ι. Αθηνών, μικροαπορρίμματα) | Εταίροι προγράμματος: Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας, Πανεπιστήμιο Χαϊδελβέργης | Συμμετέχοντες στην ανασκαφή 2015: Κατερίνα Αναστασοπούλου, Csaba Bodnár, Γιώργος Γεωργακόπουλος, Vasco Hachtmann, Ελίνα Καρδαμάκη, Tobias Klein, Olga Kostjukowa, Μαρία Κωτσούλα, Ulrike Kunst, Chris Lutz, Anna Minor, Stefan Müller, Nils Oldsen, Cindy Peter, Julia Pollanka, Conny Schmidt, Georg Singer, Jonas Stalfort, Charlotte Stempel | Χρηματοδότηση: Γ.Α.Ι., Γερμανικό Ίδρυμα Έρευνας (DFG), Πανεπιστήμιο Χαϊδελβέργης

eine Verbindung zwischen Speisezubereitung und Trinkgelagen her und macht es wahrscheinlich, dass wir es mit ritualisierten Formen der Kommensalität zu tun haben, in deren Kontext wohl auch das im letzten Jahr gefundene Spendegefäß verwendet und anschließend rituell zerstört wurde.

Deutlich vor dem Ende der mykenischen Nachpalastzeit wurde die Besiedlung in dem untersuchten Areal aufgegeben. Das Fehlen von Befunden der Zeit zwischen ca. 1130/1120 und 1050 v. Chr. kann nicht allein an Erosionsvorgängen liegen, da die Mauern des 2014 nachgewiesenen früheisenzeitlichen Gräberbezirks erhalten geblieben sind. Es scheint, dass der im frühen 12. Jh. v. Chr. eingeschlagene Weg der systematischen Erschließung der nördlichen Unterstadt als einem neuen Wohngebiet schon bald wieder aufgegeben wurde.

Die vier 2015 untersuchten eisenzeitlichen Gräber wurden nach dem archäologischen und anthropologischen Befund mehrfach zu Bestattungszwecken geöffnet, wobei bei jedem dieser Vorgänge Skeletteile und Beigaben der vorangegangenen Bestattungen entnommen und in Gruben in der Nähe der Gräber beigesetzt wurden. Von den in benachbarten Gräbern gefundenen männlichen Bestattungen der spätgeometrischen Zeit erhielt ein 40–50-jähriger Mann eine weniger umfangreiche Beigabenausstattung als ein 6–8-jähriges Individuum in dem anderen Grab, bei dem sich ein Eisenmesser sowie 13 Kieselsteine fanden (*Abb. 4*), vielleicht Schleudersteine oder Spielsteine.

*Joseph Maran
Alkestis Papadimitriou*

Leitung: Joseph Maran (Universität Heidelberg), Alkestis Papadimitriou (Ephorie Argolis) | Mitarbeiter: Martina Riedl (DAI Athen), Yotam Asscher und Elisabetta Boaretto (Weizmann Institute of Science, Rehovot, 14C-Analyse), Daniel Fallu (Universität Boston, Geomorphologie), Annelou van Gijn und Virginia Garcia Diaz (Universität Leiden, Gebrauchsspurenanalysen), Ruth Gross (Universität Haifa, Mikroarchäologie), Raphael Kahlenberg (Universität Heidelberg, Mikroarchäologie), Helmut Kroll (Universität Kiel, Archäobotanik), Peggy Morgenstern (DAI Berlin, Archäozoologie), Calla McNamee (Universität Calgary, Rückstandsanalysen an Mahlsteinen), Georgia Papadimitriou (Restaurierung), Maria Roumpou (Charokopeio Universität Athen, Rückstandsanalysen an Gefäßen), Michael Schultz und Tyede Schmidt-Schultz (Universität Göttingen, physische Anthropologie und Paläopathologie), Ulrich Thaler (DAI Athen, Mikroabfälle) | Projektpartner: Ephorie Nauplio, Universität Heidelberg | Teilnehmer 2015: Katerina Anastasopoulou, Csaba Bodnár, Giorgos Georgakopoulos, Vasco Hachtmann, Elina Kardamaki, Tobias Klein, Olga Kostjukowa, Maria Kostoula, Ulrike Kunst, Chris Lutz, Anna Minor, Stefan Müller, Nils Oldsen, Cindy Peter, Julia Pollanka, Conny Schmidt, Georg Singer, Jonas Stalfort, Charlotte Stempel | Finanzierung: DAI, Deutsche Forschungsgemeinschaft, Universität Heidelberg

5 Τίρυνθα, αρχαιολογική αποθήκη, η συντηρήτρια Μαρία Σκουτέρη κατά την τοποθέτηση των θραυσμάτων των τοιχογραφιών σε θήκες από αφρώδες υλικό | Tiryns, Antikenmagazin, Restauratorin Marina Skouteri bei der Einpassung von Wandmalereifragmenten in Schaumstoffplatten

6 Τίρυνθα, αρχαιολογική αποθήκη, η συντηρήτρια Μαρία Σκουτέρη κατά την τακτοποίηση των νέων θηκών με τα θραύσματα των τοιχογραφιών στον ειδικά διαμορφωμένο το 2009 αποθηκευτικό χώρο | Tiryns, Antikenmagazin, Restauratorin Marina Skouteri bei der Einlagerung gebetteter Wandmalereifragmente im 2009 eingerichteten Magazinraum

Η διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς σε μικρή κλίμακα

Η διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς έγινε στο πρόσφατο παρελθόν αγαπημένο θέμα των μέσων μαζικής επικοινωνίας, δυστυχώς σχεδόν αποκλειστικά με αρνητικό πρόσημο. Για ένα ίδρυμα όπως το Γ.Α.Ι. Αθηνών, που αυτοπροσδιορίζεται σε μεγάλο βαθμό μέσω της μακροχρόνιας δραστηριοποίησης σε εξέχοντες αρχαιολογικούς τόπους της χώρας που το φιλοξενεί, η διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς αποτελεί παραδοσιακά καθημερινή υποχρέωση. Εδώ εντάσσονται από τη μια πλευρά έργα μεγάλης κλίμακας στο πεδίο της συντήρησης κτηρίων, όπως για παράδειγμα η στερέωση και η αναστήλωση αρχαιολογικών μνημείων ή ακόμη ο σχεδιασμός προστατευτικών στεγαστρών, σαν το επικείμενο στέγαστρο στο Καλαπόδι, όπου το Γ.Α.Ι. υποστήριξε επιστημονικά και χρηματοδότησε την αρχιτεκτονική μελέτη. Από την άλλη πλευρά, δίνεται επίσης μεγάλο βάρος στη, συνήθως λιγότερο γνωστή στο ευρύ κοινό, φροντίδα για τη διατήρηση των κινητών αντικειμένων, δηλαδή των αρχαιολογικών ευρημάτων που φυλάσσονται στις αποθήκες που διατηρεί το Γ.Α.Ι. και αλλού.

7 Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, συζήτηση με τον Κώστα Νικολέντζο (πρωϊστάμενο της Προϊστορικής Συλλογής, αρ.), στο βάθος παλαιές (αρ.) και νέες (δ.) αποθηκευτικές μονάδες για τοιχογραφίες | Athen, Nationalmuseum, Gespräch mit Kostas Nikolentzos (Leiter der Prähistorischen Sammlung, li.), im Hintergrund alte (li.) und neue (re.) Lagereinheiten für Wandmalereien

Gut gebettet – Kulturerhalt im Kleinen

Kulturerhalt ist in der jüngeren Vergangenheit, leider fast ausschließlich unter negativen Vorzeichen, zu einem Trendthema der Massenmedien geworden. Für eine Institution wie die Athenische Abteilung des DAI, die sich stark auch über ihr langfristiges Engagement an herausragenden archäologischen Orten ihres Gastlandes definiert, ist Kulturerhalt traditionelle und alltägliche Verpflichtung. Neben großen Maßnahmen im Bereich der Baudenkmalpflege wie der Sicherung und Rekonstruktion archäologischer Denkmäler oder auch der Planung von Schutzdächern, wie sie das DAI derzeit in Kalapodi wissenschaftlich begleitet und zuletzt durch Bereitstellung einer architektonischen Studie unterstützte, gehört hierzu auch die meist weniger öffentlichkeitswirksame, aber nicht weniger wichtige Sorge für den Erhalt beweglicher Kulturgüter, also der archäologischen Funde in den vom DAI betreuten Magazinen und darüber hinaus.

Am Nationalmuseum Athen, dessen Prähistorische Sammlung u. a. die 1910 an der Akropolis von Tiryns in der Westtreppen-Grabung gefundenen spätbronzezeitlichen Wandmalereien kuratiert, war das DAI Athen zuletzt von 2010 bis 2014 mit dem Projekt

Στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, του οποίου η Προϊστορική Συλλογή περιλαμβάνει εκτός άλλων και τις τοιχογραφίες της ύστερης Εποχής του Χαλκού που βρέθηκαν το 1910 στην ανασκαφή της δυτικής κλίμακας στην Ακρόπολη της Τίρυνθας, φιλοξενήθηκε το Γ.Α.Ι. Αθηνών από το 2010 έως το 2014 με το πρόγραμμα «Εικόνες των χώρων και χώροι των εικόνων». Τα εντυπωσιακά νέα ευρήματα από την περιοχή της δυτικής κλίμακας, που ανασκάφηκαν το 1999 και συντηρήθηκαν από το 2006 και έπειτα, έδωσαν το έναυσμα για εκτεταμένη νέα τεκμηρίωση και νέα προσέγγιση ως προς τη συντήρηση των παλαιών ευρημάτων, όπως η γνωστή «Μεγάλη πομπή των γυναικών». Αυτή η «νέα» συντήρηση δεν ακολούθησε απλώς τις πρακτικές απαιτήσεις της τεκμηρίωσης· εννοήθηκε ως έργο το οποίο δεν ανταποκρίνεται μόνο σε βραχυπρόθεσμες υποχρεώσεις που εκπορεύονται από τις τρέχουσες ανασκαφές, αλλά το οποίο –στο πλαίσιο της μακροπρόθεσμης φροντίδας της ελληνικής πολιτιστικής κληρονομιάς– έχει ως αφετηρία την ευθύνη για τα ευρήματα των γερμανικών ανασκαφών, ευθύνη που υφίσταται εδώ και τουλάχιστον εκατό χρόνια, από την πρώτη δημοσίευση των παλαιών ευρημάτων.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, μία από τις τελευταίες ενέργειες της ολοκληρωμένης πλέον φάσης του προγράμματος σχετιζόταν με τη βελτίωση των υποδομών αποθήκευσης και κατά συνέπεια τη μακροπρόθεσμη διατήρηση των μελετηθέντων ευρημάτων. Το ίδιο είχε συμβεί λίγο παλαιότερα στην ίδια την Τίρυνθα, όπου σε συνεργασία με την τότε Δ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων του Ναυπλίου είχαν συντηρηθεί τα νέα ευρήματα· το 2009 εξασφαλίστηκε για τις τοιχογραφίες ένας ειδικά διαμορφωμένος αποθηκευτικός χώρος, με μερικώς ελεγχόμενες κλιματικές συνθήκες (εικ. 5. 6). Στην Αθήνα, το Γ.Α.Ι. χρηματοδότησε με ίδια κονδύλια την προμήθεια ενός κλειστού συστήματος αποθήκευσης με συρτάρια, το οποίο παραδόθηκε στην Προϊστορική Συλλογή του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου τον Δεκέμβριο του 2014, λίγο μετά την έκδοση του προηγούμενου τεύχους των *AtheNea*, και αντικατέστησε το υπάρχον, μερικώς μόνο κλειστό, σύστημα αποθήκευσης (εικ. 7). Σε συνδυασμό με την εγκατάσταση του νέου συστήματος, στη θέση των παλαιών ξύλινων δίσκων αποθήκευσης τοποθετήθηκαν μέσα στα συρτάρια ορθογώνιες πλάκες κατάλληλου μεγέθους από ένα ειδικό αφρώδες υλικό, που έχει δοκιμαστεί πολλαπλώς στα μουσεία και είναι χημικώς αδρανές. Στο υλικό αυτό, μπορεί να λαξευθεί το αρνητικό αποτύπωμα κάθε σπαράγματος, ώστε να δημιουργηθεί μία ασφαλής θήκη για το συγκεκριμένο αντικείμενο. Έως το τέλος του 2014 οι συνεργάτες του προγράμματος κατόρθωσαν να μεταφέρουν σε νέες θήκες σημαντικό μέρος των θραυσμάτων. Ακολούθως, οι συντηρητές του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου ανέλαβαν τη συνέχιση αυτού του εγχειρήματος, ενώ παράλληλα ξεκίνησε η επιστημονική αποτίμηση της τεκμηρίωσης. Η δημοσίευση θα αποτελέσει προϊόν συνεργασίας των αρχαιολόγων της Προϊστορικής Συλλογής και του Γ.Α.Ι., ενώ προγραμματίζεται και νέα περίοδος εργασίας της ομάδας του Γ.Α.Ι. στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο για συμπληρωματική μελέτη.

Ulrich Thaler

›Bildräume und Raumbilder‹ zu Gast. Hierbei wurden die Altfunde wie die bekannte ›Große Frauenprozession‹, angestoßen durch 1999 ergrabene und ab 2006 restaurierte aufsehenerregende Neufunde aus dem Bereich der Westtreppe, umfänglich neu dokumentiert und konservatorisch neu bearbeitet. Diese ›Re-Restaurierung‹ folgte nicht nur praktischen Anforderungen der Dokumentation; sie wurde auch als Maßnahme verstanden, die nicht nur kurzfristige, sich aus laufenden Grabungen ergebenden Verpflichtungen bedient, sondern zudem im Sinne einer langfristigen Pflege des griechischen kulturellen Erbes bzw. aus einer seit der Erstpublikation des Altmaterials immerhin ein Jahrhundert spannenden Verantwortung für die Funde aus deutschen Grabungen motiviert ist.

Entsprechend galt, wie bei der zuvor in Kooperation mit der Ephorie für Prähistorische und Klassische Altertümer Nauplio erfolgten Restaurierung der Neufunde in Tiryns selbst, wo für die Wandmalereien 2009 ein eigens neu eingerichteter und teilklimatisierter Magazinraum bezogen werden konnte (**Abb. 5. 6**), auch in Athen eine der letzten Maßnahmen der abgeschlossenen Projektphase der sachgerechten Lagerung und damit dem langfristigen Erhalt der untersuchten Funde. Aus DAI-Mitteln wurden hierfür als Ersatz für ein bestehendes halboffenes System geschlossene Schubladenschränke angeschafft (**Abb. 7**) und, kurz nach Drucklegung des letzten AtheNea-Bandes, im Dezember 2014 an die Prähistorische Sammlung übergeben; in Verbindung hiermit wurden, anstelle der bisherigen hölzernen Schubkästen, in Standardgrößen auf die neuen Metallschubladen abgestimmte Platten aus chemisch inertem, im Museumsbereich vielfach bewährtem Schaumstoff bereitgestellt, in denen eine rutschsichere Negativbettung der einzelnen Fragmente möglich ist. Noch 2014 konnte ein erheblicher Teil der Fragmente durch Projektmitarbeiter passgenau gebettet werden. Die Fortführung dieser Arbeit übernahmen in der Folge Restauratoren des Nationalmuseums, während zeitgleich die wissenschaftliche Auswertung der Dokumentation anlaufen konnte. Die Publikation ist in Kooperation zwischen Archäologen der Prähistorischen Sammlung und des DAI vorgesehen und auch eine Rückkehr ans Nationalmuseum für ergänzende Arbeiten ist in Planung.

Ulrich Thaler

1 Μελέτη προϊστορικής κεραμικής από τους Σ. Μενελάου και Σ. Χαραλάμπους | Aufnahme prähistorischer Keramik durch S. Menelaou und S. Charalambous

Σάμος

Εργασίες στην αρχαιολογική αποθήκη του Ηραίου

Κατά τους θερινούς μήνες του 2015 έλαβαν χώρα στο Ηραίο της Σάμου όπως και την προηγούμενη χρονιά δύο περίοδοι μελέτης. Ήταν αφιερωμένες στα ευρήματα των ανασκαφών 2009–2013 στην περιοχή του μεγάλου βωμού από τον W.-D. Niemeier και σε προϊστορικά στρώματα (εικ. 1) από την Ουρανία Κουκά (Πανεπιστήμιο Κύπρου). Οι ανασκαφές της Ο. Κουκά, για τις οποίες παρατίθεται σε αυτό το τεύχος λεπτομερής έκθεση, διεξάγονται σε συνεργασία με το Γ.Α.Ι. Αθηνών.

Joachim Heiden

Διεύθυνση: Joachim Heiden | Συνεργάτες: Johanna Fuchs, Almut Benecke, Norbert Benecke, Annika Böger, Nina Eckardt, Jan-Marc Henke, Αλίκη Ιωάννου, Tim Klingenberg, Sebastian Marquardt, Barbara Niemeier, Wolf-Dietrich Niemeier, Νικολέτα Σκαλιάρη, Lisa Steinmann, Carina Trabitzsch

Samos

Arbeiten im Antikenmagazin des Heraion

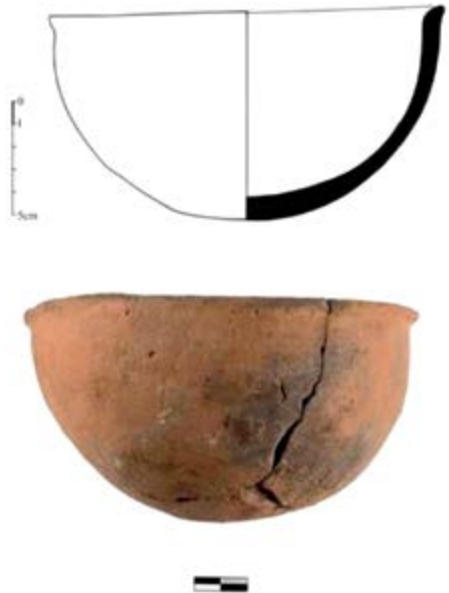
In den Sommermonaten 2015 fanden im Heraion von Samos wie im Vorjahr zwei Aufarbeitungskampagnen statt. Sie galten den Funden der Grabungen zwischen 2009 und 2013 von W.-D. Niemeier im Bereich des Großen Altars und von Ou. Kouka (Universität Zypern) in prähistorischen Schichten (**Abb. 1**). Die Unternehmungen von Ou. Kouka, über die in diesem Jahr ausführlicher berichtet wird, finden in Kooperation mit dem DAI Athen statt.

Joachim Heiden

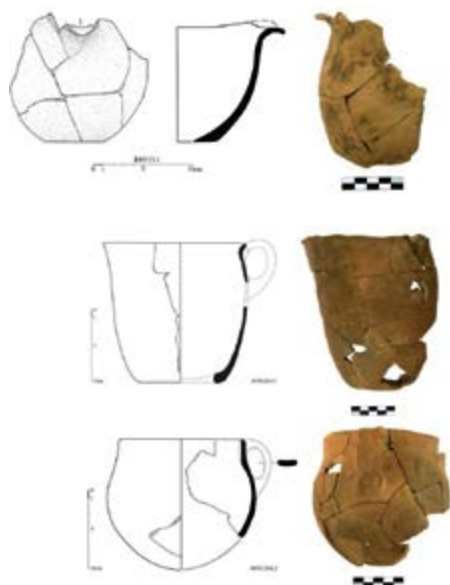
Leitung: Joachim Heiden | Mitarbeiter: Johanna Fuchs, Almut Benecke, Norbert Benecke, Annika Böger, Nina Eckardt, Jan-Marc Henke, Alica Ioannou, Tim Klingenberg, Sebastian Marquardt, Barbara Niemeier, Wolf-Dietrich Niemeier, Nikoleta Skaliari, Lisa Steinmann, Carina Trabitzzsch

Die prähistorische Siedlung im Heraion von Samos

Die Grabungen 2009 bis 2013 nördlich der Heiligen Strasse unter der Leitung von Ou. Kouka haben zuvor unbekannte Phasen der in den 1950er Jahren von V. Miložić entdeckten frühbronzezeitlichen Siedlung im Bereich des Heratempels erbracht (**Abb. 4**). So wurden zum ersten Mal Siedlungsspuren aus dem Mittleren und Späten Chalkolithikum (4500–3100 v. Chr.) sowie fünf Architekturphasen zugehörige Hausreste und Reste eines zweistöckigen Kommunalbaus der befestigten Siedlung der Frühen Bronzezeit I–II Früh (3100–2550 v. Chr.) nachgewiesen, die den frühesten Siedlungskern im Heraion darstellen. Aus diesem Siedlungskern ist in der 2. Hälfte des 3. Jts. eine Siedlung mit den von Miložić definierten Phasen Heraion I–V entstanden (2550–2000 v. Chr.), die neben Troia, Liman Tepe bei Izmir, Poliochni auf Lemnos und Thermi auf Lesbos zu den größten unter den frühen urbanen Siedlungen der Ägäis zählt. Von diesem Zentrum wurde ein Teil der Befestigung zu Tage gebracht, die die Ostgrenze der zwischen den zwei Armen des Imbrasos liegenden Siedlung darstellt. Ferner wurden Architekturreste einer noch unbekannten, stark befestigten Siedlung der Mittleren Bronzezeit (2000–1700 v. Chr.)

2 Ημισφαιρική φιάλη της Ύστερης Χαλκολιθικής (4000–3100 π.Χ.) | Tiefe Schale des Spätchalkolithikums (4000–3100 v. Chr.)

3 Κεραμική της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού I-II
Πρώιμης (3100–2500 π.Χ.) | Keramik der Frühen
Bronzezeit I-II Früh (3100–2500 v. Chr.)

Ο προϊστορικός οικισμός στο Ηραίον της Σάμου

Οι ανασκαφές μεταξύ του 2009 και του 2013 βόρεια της Ιεράς Οδού υπό τη διεύθυνση της Ο. Κουκά έφεραν για πρώτη φορά στο φως άγνωστες φάσεις του οικισμού της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού (ΠΕΧ) που είχε ανασκάψει το 1950 ο V. Miložić στο χώρο του Ηραίου (εικ. 4).

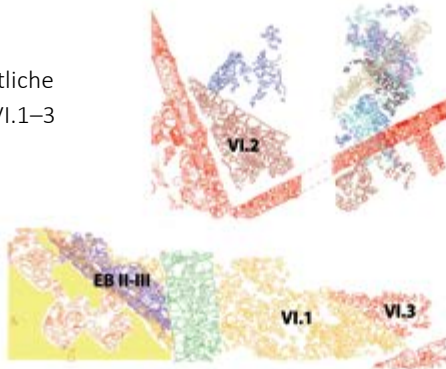
Σε αυτό το πλαίσιο εντοπίστηκαν για πρώτη φορά οικιστικά κατάλοιπα της μέσης έως και της ύστερης Χαλκολιθικής (4500–3100 π.Χ.), καθώς και άλλων οικιών αποδιδόμενων σε πέντε αρχιτεκτονικές φάσεις, και τέλος τα κατάλοιπα διώροφου κοινοτικού κτηρίου του οχυρωμένου οικισμού της ΠΕΧ I–III Πρώιμης (3100–2550 π.Χ.), τα οποία ανήκουν στον αρχαιότερο οικιστικό πυρήνα του Ηραίου. Από αυτόν τον οικιστικό πυρήνα εξελίχθηκε κατά το δεύτερο μισό της 3^{ης} χιλιετίας ένας οικι-

σμός των φάσεων Heraion I–V (2550–2000 π.Χ.) του Miložić. Ο οικισμός αυτός ανήκει στις μεγαλύτερες πρώιμες πόλεις του Αιγαίου, μαζί με την Τροία, το Liman Tepe στη Σμύρνη, την Πολιόχνη στη Λήμνο και τη Θερμή της Λέσβου. Από τον παραπάνω οικισμό αποκαλύφθηκε τμήμα της οχύρωσης, η οποία αποτελεί το ανατολικό όριο του οικισμού που βρίσκεται μεταξύ των δύο βραχιόνων του Ίμβρασου. Επιπλέον ανασκάφησαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ενός αταύτιστου ακόμα, ισχυρά οχυρωμένου, οικισμού της Μέσης Εποχής του Χαλκού (ΜΕΧ, 2000–1700 π.Χ.), ο οποίος είχε όπως φαίνεται στενές επαφές με την Ανατολία, τις Κυκλάδες, την ηπειρωτική Ελλάδα, καθώς και με την παλαιο- και νεοανακτορική Κρήτη. Ο οικισμός της ΜΕΧ αποτελεί τον χαμένο κρίκο ανάμεσα στον εκτεταμένο οικισμό της ΠΕΧ και το ιερό της Ύστερης Εποχής του Χαλκού (ΥΕΧ), το οποίο ανακαλύφθηκε από τον W.-D. Niemeier στην περιοχή του μεγάλου βωμού.

Το 2015 περατώθηκε η συστηματική μελέτη του υλικού της 5^{ης}, 4^{ης} και 3^{ης} χιλιετίας π.Χ., το οποίο προέρχεται από τις νέες ανασκαφές αλλά και από στρώματα που είχε ανασκάψει ο H.-J. Weisshaar το 1981 νότια του ανασκαφικού χώρου μας. Αυτή η μελέτη επέτρεψε τον συγχρονισμό των στρωμάτων μας με εκείνα γειτονικών περιοχών. Η χαλκολιθική κεραμική περιλαμβάνει διάφορους τύπους φιαλών, πρόχους με λαβές που φέρουν εγχάρακτη διακόσμηση, αμφορείς με πλαστική διακόσμηση στο λαιμό, τριποδικές χύτρες

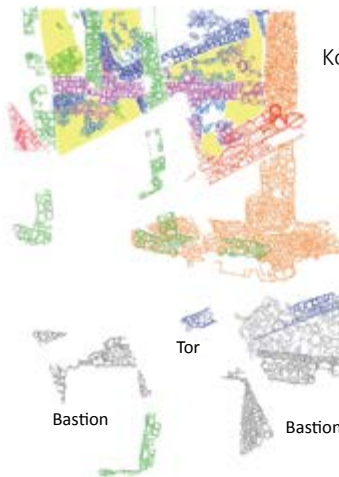

mittelbronzezeitliche
Befestigungen VI.1–3

Befestigung der
Frühen Bronzezeit II Spät–III

Römisch (Grabung 1980/81)	
Römisch 1	
Römisch 2	
Archaisch 1	
Archaisch 2	
Mittlere Bronzezeit - Heraion VI.1	
Mittlere Bronzezeit 1a - Heraion VI.2	
Mittlere Bronzezeit 1b - Heraion VI.3	
Mittlere Bronzezeit 2	
Mittlere Bronzezeit 3	
Mittlere Bronzezeit 4	
Mittlere Bronzezeit 5	
Mittlere Bronzezeit 6	
Frühe Bronzezeit - Heraion V	
Frühe Bronzezeit 1	
Frühe Bronzezeit 1 - Zerstörung	
Frühe Bronzezeit 2	
Frühe Bronzezeit 2 - Zerstörung	
Frühe Bronzezeit 3	
Frühe Bronzezeit 3 - Rampe	
Frühe Bronzezeit 4	
Frühe Bronzezeit 4 - Zerstörung	
Frühe Bronzezeit 5	
Frühe Bronzezeit 5 - Zerstörung	
Frühe Bronzezeit 2-5 - Befestigung	
Spätes Chalkolikum	

Kommunalbau

Befestigung der Frühen
Bronzezeit I–II Früh

και μαγειρικά ταψιά, τα οποία έχουν παράλληλα στην κεραμική από το Τηγάδι IIIb–IVb, το Εμποριό VII–VI και τη Μίλητο I (**εικ. 2**). Στην ΠΕΧ I (3100–2700 π.Χ.) ανήκουν τροπιδωτές φιάλες με οριζόντια διάτρητες αποφύσεις, μόνωτες φιάλες και χύτρες. Χαρακτηριστικοί τύποι της ΠΕΧ II (2700–2550 π.Χ.) είναι πρόχοι με λοξότμητο χείλος, πυξίδες, πρωτοελλαδικές σαλτσιέρες και μεγάλοι πίθοι (**εικ. 3**). Τέλος από την περιοχή της ανατολικής οχύρωσης προέρχονται ρηχές φιάλες, δέπατα (tankards) της ΠΕΧ II (2550–2200 π.Χ.), εισαγμένοι μεταφορικοί αμφορείς της Πρωτοκυκλαδικής II, καθώς και πρόχοι και δέπατα της ΠΕΧ III (2200–2000 π.Χ.) και ασκοί με εγχάρακτη διακόσμηση της Πρωτοκυκλαδικής III. Από όλες τις κεραμικές κατηγορίες που ταυτίστηκαν ελήφθησαν δείγματα για αρχαιομετρικές αναλύσεις. Προκειμένου να μελετηθεί η κεραμική τεχνολογία, ελήφθησαν επίσης δείγματα από αποθέσεις αργίλου, οι οποίες ταυτίστηκαν στο πλαίσιο επιφανειακής έρευνας στο νότιο τμήμα της Σάμου.

Ουρανία Κουκά

Διεύθυνση: Ουρανία Κουκά | Συνεργάτες: Σέργιος Μενελάου, Σοφία Βακιρτζή, Μαρία Κτωρή, Άντρια Καραολή, Αγγελική Χαλκιά, Σαβίνα Ευριπίδου, Στέλλα Χαραλάμπους, Αντώνης Μιχαήλ, Ιωάννης Αχιλλέως, Μαρία Στεφανή, Άντρεα Ορατίου, Ανδρέας Κοντονής, Christina Kolb, Χρόνης Παπανικολόπουλος | Εταίρος Προγράμματος: Πανεπιστήμιο Κύπρου | Εργατία: Μαρία Χατζηκυριακού | Χρηματοδότηση: Πανεπιστήμιο Κύπρου, Ίδρυμα Α. Γ. Λεβέντης, Institute for Aegean Prehistory (InstAP), InstAP-Study Center for East Crete, Ίδρυμα Fritz Thyssen, Ίδρυμα Ι. Φ. Κωστοπούλου

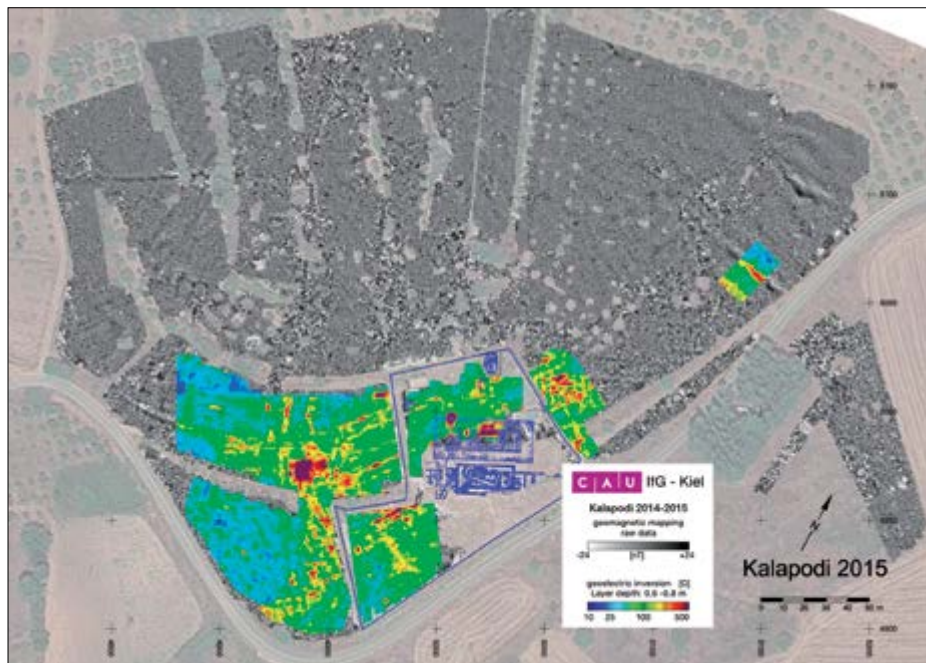

ausgegraben, die enge Kontakte mit Anatolien, den Kykladen, dem griechischen Festland und dem alt- und neupalatialen Kreta erkennen lässt. Die mittelbronzezeitliche Siedlung stellt das ›missing link‹ zwischen der ausgedehnten, frühurbanen Siedlung der Frühbronzezeit und dem spätbronzezeitlichen Kultplatz dar, der im Bereich des Großen Altars von W.-D. Niemeier entdeckt wurde.

2015 wurde die systematische Untersuchung des Materials des 5., 4. und 3. Jts. v. Chr. abgeschlossen, das aus den neuen sowie aus den 1981 von H.-J. Weisshaar südlich unserer Grabungsareale entdeckten Schichten stammte; dies ermöglichte die stratigraphische Korrelation der in den benachbarten Arealen entdeckten Schichten. Die chalkolithische Keramik umfasste mehrere Schalenvarianten, Kannen mit ritzverzierten Henkeln, Amphoren mit am Hals angebrachten plastischen Aufsätzen, Dreifusskochtöpfe und Kochplatten, die vergleichbar mit Keramik aus Tigani IIIb–IVb, Emporio VII–VI und Milet I sind (**Abb. 2**). Zur Frühbronzezeit I (3100–2700 v. Chr.) zählen Knickrandschalen mit horizontal durchbohrten Aufsätzen, einhenklige Schalen und Kochtöpfe. Leitformen der frühen Frühbronzezeit II (2700–2550 v. Chr.) sind Kannen mit schräger Mündung, Pyxiden, frühhelladische Saucieren und grosse Pithoi (**Abb. 3**). Schließlich kommen aus dem Bereich der östlichen Befestigung flache Schalen und ›tankards‹ der späten Frühbronzezeit II (2550–2200 v. Chr.), importierte Transportamphoren der Phase Frühkykladisch II sowie Frühbronzezeit-III-Kannen und Depas-Becher (2200–2000 v. Chr.) und Frühkykladisch-III-Askoi mit Ritzverzierung. Von allen Keramikgattungen wurden Proben für archäometrische Analysen entnommen. Um die Keramiktechnologie zu studieren, wurden zudem Proben aus Tonquellen genommen, die im Rahmen einer Geländebegehung im südlichen Teil von Samos identifiziert wurden.

Ourania Kouka

Leitung: Ourania Kouka | Mitarbeiter: Sergios Menelaou, Sophia Vakirtzi, Maria Ktori, Antria Karaoli, Angeliki Chalkia, Savina Evripidou, Stella Charalambous, Antonis Michael, Ioannis Achilleos, Maria Stefani, Antrea Oratiou, Andreas Kontonis, Christina Kolb, Chronis Papanikolopoulos | Projektpartner: Universität Zypern | Grabungsarbeiterin: Maria Chadjikyriakou | Finanzierung: Universität Zypern, A. G. Leventis-Foundation, Institute for Aegean Prehistory (InstAP), InstAP-Study Center for East Crete, Fritz Thyssen Stiftung, J. F. Costopoulos Foundation

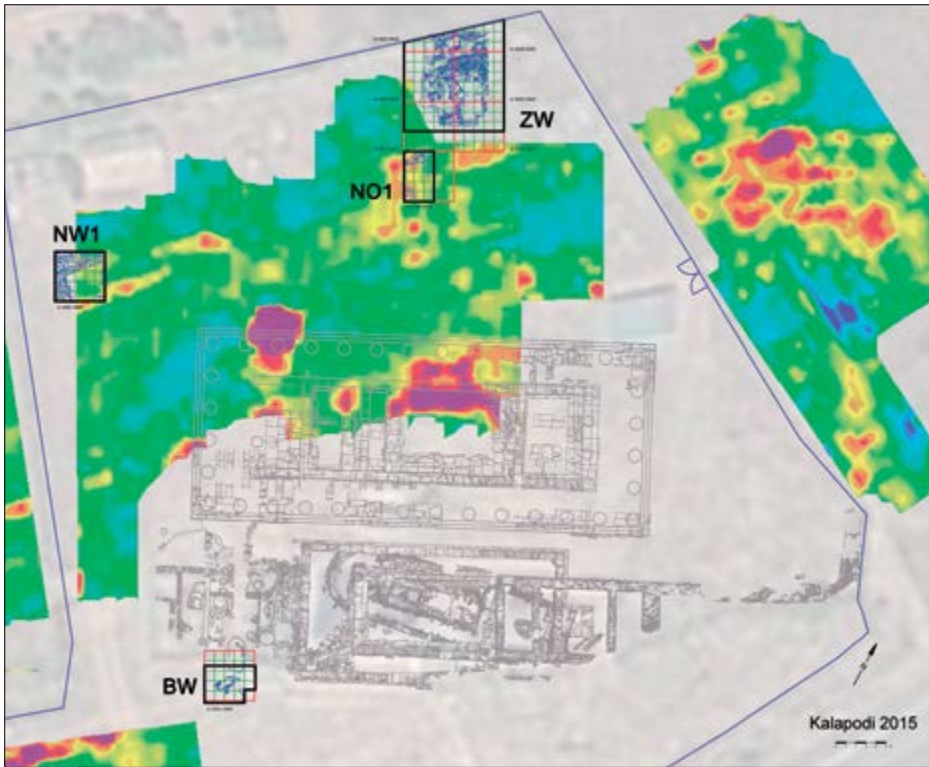
1 Καλαπόδι, τα αποτελέσματα των γεωφυσικών διασκοπήσεων των ετών 2014–2015 | Kalapodi, die Ergebnisse der geophysikalischen Prospektionen in den Jahren 2014–2015

Καλαπόδι

Οι εργασίες κατά το 2015

Το νέο πενταετές πρόγραμμα 2015–2019 στο Καλαπόδι στοχεύει στη διερεύνηση της έκτασης, της τοποθεσίας και των υποδομών του ιερού. Αυτήν τη χρονιά συνεχίστηκαν αφενός η γεωφυσική διασκόπηση γύρω από το ιερό, η οποία είχε ήδη ξεκινήσει τον προηγούμενο χρόνο υπό τη διεύθυνση του Η. Stümpel (Πανεπιστήμιο Κιέλου), αφετέρου άρχισαν πάλι οι ανασκαφές. Στις διασκοπήσεις (εικ. 1) εφαρμόστηκε ως επί το πλείστον η ιδιαίτερος χρονοβόρα γεωηλεκτρική μέθοδος και παράλληλα για πρώτη φορά η τρισδιάστατη γεωηλεκτρική χαρτογράφηση. Κατά τις μετρήσεις δυτικά του ιερού εμφανίστηκαν περαιτέρω ανωμαλίες, οι οποίες υποδηλώνουν την ύπαρξη κτηρίων και οικισμού με κανονικό πολεοδομικό κάναβο.

Σε τέσσερις περιοχές ανοίχτηκαν τομές (εικ. 2). Δυτικά του αρχαϊκού νότιου ναού συνεχίστηκε η ανασκαφή του γνωστού από το 2007 εργαστηρίου επεξεργασίας χαλκού. Εντωμεταξύ ολοκληρώθηκε η ανασκαφή δύο λάκκων χύτευσης και ξεκίνησε εκείνη ενός τρίτου. Υποθέτουμε ότι και οι τρεις λάκκοι ήταν σε περίπου ταυτόχρονη χρήση κατά το

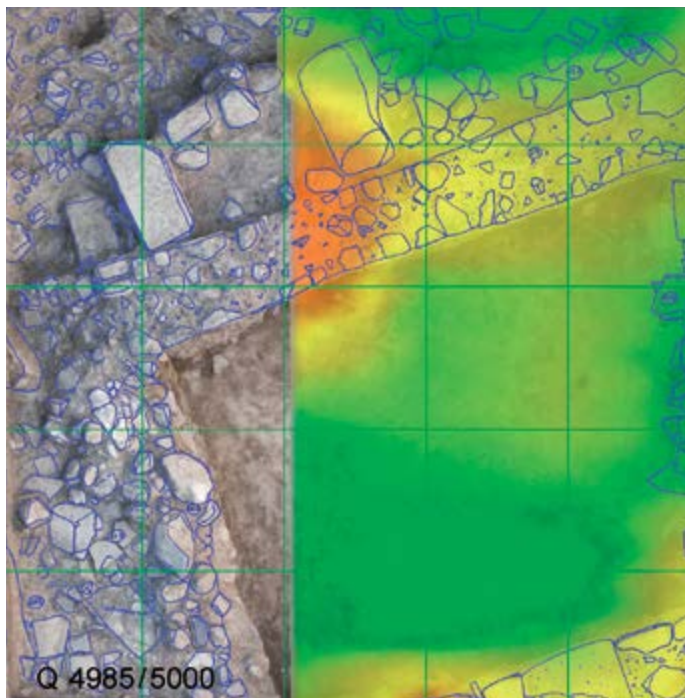

2 Καλαπόδι, η περιοχή γύρω από τους ναούς με τα αποτελέσματα της γεωηλεκτρικής διασκόπησης και με δήλωση των ανασκαφικών τομών του 2015 | Kalapodi, das Areal um die Tempel mit den Ergebnissen der geoelektrischen Prospektion und Markierung der Grabungsschnitte 2015

Kalapodi

Die Arbeiten 2015

Das neue Fünfjahresprogramm 2015–2019 für das Heiligtum von Kalapodi hat sich zum Ziel gesetzt, die Ausdehnung, Anlage und Infrastruktur des Heiligtums zu erforschen. Im Jahr 2015 wurden einerseits die im Vorjahr begonnenen geophysikalischen Prospektionen in der Umgebung des Heiligtums unter der Leitung von H. Stümpel (CAU Kiel) fortgesetzt, andererseits wurden die Ausgrabungen wiederaufgenommen. In den Prospektionen (*Abb. 1*) wurde insbesondere die zeitaufwendige geoelektrische Methode und daneben auch erstmals eine engmaschige 3D-Geoelektrik angewendet. Bei den Messungen westlich vor dem Heiligtum traten weitere Anomalien zutage, die auf Gebäudestrukturen und die Existenz einer Siedlung mit regulärem Straßenraster zurückzuführen sind.

3 Καλαπόδι, τομή NW1: ορθοφωτογραφία, κάτοψη των τοίχων, πάνω στην απεικόνιση της γεωηλεκτρικής διασκόπησης | Kalapodi, der Schnitt NW1: über dem Orthofoto liegen das Foto der geoelektrischen Prospektion und die Planzeichnung des Mauerbefunds

τελευταίο τρίτο του 5^{ου} αιώνα π.Χ. και ότι είχαν χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή ενός ή και περισσότερων μεγάλων χάλκινων γλυπτών με τη μέθοδο της τμηματικής χύτευσης.

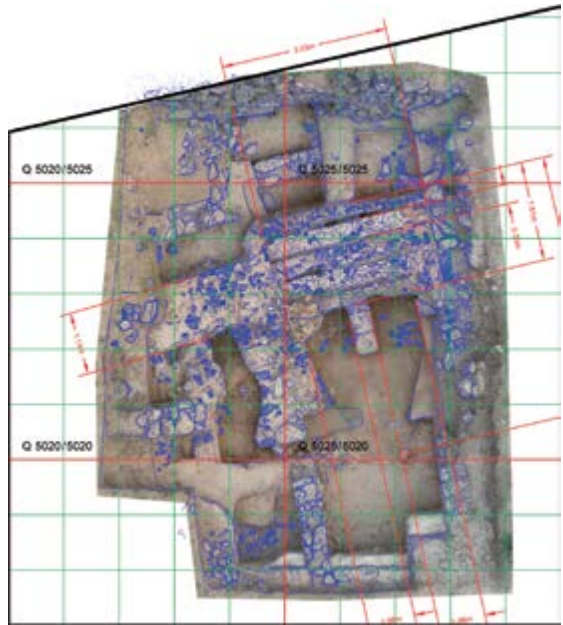
Η τομή NW1 (εικ. 3) επιλέχθηκε λόγω των αποτελεσμάτων της γεωφυσικής διασκόπησης, τα οποία δείχνουν το τελείωμα μεγάλων παράλληλων ανωμαλιών, που θα μπορούσαν να συνιστούν στοές. Κάτω από ένα παχύ στρώμα καταστροφής από κεραμίδες (2031 θραύσματα κεραμίδων με βάρος 1136 κιλά) εμφανίστηκαν δύο παράλληλοι τοίχοι από σπόλια και ένας εγκάρσιος τοίχος. Το νεότερο χάλκινο νόμισμα από αυτά που βρέθηκαν πάνω από το στρώμα καταστροφής των κεραμίδων εκδόθηκε από τον Ιουστινιανό Α΄ στη Θεσσαλονίκη (527–565 μ.Χ.). Κάτω από το στρώμα των κεραμίδων βρέθηκε μεγάλη ποσότητα κεραμεικής, κυρίως χρηστικής του 2^{ου} και 3^{ου} αιώνα μ.Χ.

Στη δεύτερη τομή NO1 στην περιοχή μιας εμφανούς ανωμαλίας βόρεια του βόρειου ναού, όπου πιθανόν βρίσκονταν αναθήματα ή θησαυροί, αποκαλύφθηκε ακόμη ένας τοίχος από σπόλια με κονίαμα, ο οποίος με βάση τα πρώτα συμπεράσματα είναι βυζαντινός ή μεσαιωνικός.

Στα βορειοανατολικά του ανασκαφικού χώρου ανοίχτηκε εκ νέου μία δοκιμαστική τομή που είχε κάνει το 1977 ο Rainer Felsch (εικ. 4). Στόχος μας ήταν να ξεκαθαρίσουμε

4 Καλαπόδι, κλίβανοι για
κεραμίδες, κάτοψη μετά το
τέλος της ανασκαφής, πάνω σε
ορθοφωτογραφία | Kalapodi, Be-
fund und Orthofoto der Ziegelöfen

In vier Flächen wurden Grabungsschnitte angelegt oder fortgeführt (**Abb. 2**). Westlich des archaischen Südtempels wurde die Ausgrabung der seit 2007 bekannten Bronzwerkstatt fortgesetzt. Mittlerweile konnten zwei Gussgruben vollständig ausgegraben und eine dritte angeschnitten werden. Es ist anzunehmen, dass alle drei Gussgruben ungefähr gleichzeitig im letzten Drittel des 5. Jhs. v. Chr. in Benutzung waren und etwa zur Anfertigung einer oder mehrerer Großbronzen im Stückeguss dienten.

Der Schnitt NW1 (**Abb. 3**) wurde aufgrund der Ergebnisse der geophysikalischen Untersuchung ausgewählt, die hier das Ende großer paralleler Anomalien zeigten, die eventuell auf Hallen zurückführbar sein könnten. Unter einem massiven Ziegelversturz (2031 Fragmente von Dachziegeln mit einem Gewicht von 1136 kg) traten zwei parallele Spolienmauern und eine Quermauer zutage. Die späteste der über dem Ziegelversturz gefundenen Bronzemünzen ist eine Prägung Justinians I. aus Thessalonica (527–565 n. Chr.). Unterhalb des Versturzes lag eine große Menge von Keramik, besonders Gebrauchskeramik, des 2. und 3. Jhs. n. Chr.

Ein weiterer Schnitt im Bereich einer auffälligen Anomalie, Schnitt NO1 nördlich des Nordtempels, wo eventuell Weihgeschenke oder Schätzhäuser zu vermuten sind, legte ebenfalls eine Spolienmauer mit Mörtel frei, die nach ersten Erkenntnissen byzantinisch oder mittelalterlich ist.

5. 6 Καλαπόδι, τρισδιάστατη απεικόνιση μίας πρότασης για τη διαχείριση του αρχαιολογικού χώρου και για προστατευτικό στέγαστρο | Kalapodi, 3-D-Visualisierung eines Site-Management- und Schutzdach-Konzepts

τη χρήση και τη χρονολόγηση των εν μέρει ήδη αποκαλυφθέντων αναλημματικών τοίχων, καθώς και την έκταση, χρήση και χρονολόγηση ενός κλιβάνου για κεραμίδες. Ο Felsch είχε προτείνει μια χρονολόγηση στην ύστερη κλασική ή την ελληνιστική περίοδο, κάτι το οποίο θα ήταν διαφωτιστικό για τα κτήρια του ιερού σε αυτή την εποχή. Ωστόσο, διαπιστώθηκε ότι ο κλιβανός για κεραμίδες 1, ο οποίος ανασκάφηκε μόνο έως τον θάλαμο καύσης (πλάτος θαλάμου καύσης 3,03 μ.) αποτελούνταν σε μεγάλο βαθμό από επαναχρησιμοποιημένα θραύσματα κεραμίδων. Αμέσως δυτικά βρίσκεται ένας δεύτερος κλιβανός από κεραμίδες (2) ο οποίος έχει εν μέρει μόνο ανασκαφεί και είναι κατά τι μικρότερος. Ο κλιβανός 1 ανήκει στον ορθογώνιο τύπο, που στην Ελλάδα απαντάται από την ύστερη ελληνιστική εποχή έως την ύστερη αρχαιότητα (τύπος Hasaki II b). Σε ένα σύνολο ακριβώς έξω από τον θάλαμο καύσης εμφανίστηκε, ωστόσο, ένα στρώμα, το οποίο περιείχε αποκλειστικά ελληνιστική κεραμική, μεταξύ της οποίας και μήτρα μεγαρικού σκύφου. Η χρονολόγηση του κλιβάνου για κεραμίδες στο Καλαπόδι αναμένεται να ξεκαθαρίσει την επόμενη χρονιά.

Το 2015 εκπονήθηκε επιπλέον μελέτη από τους αρχιτέκτονες Θ. Μπιλή και Μ. Μαγνή-σαλη για τη διαχείριση του αρχαιολογικού χώρου και τη δημιουργία προστατευτικού στεγάστρου πάνω από το σύμπλεγμα του νότιου ναού. Μία διεξοδική μελέτη συντήρησης του νότιου ναού ανατέθηκε στις συντηρήτριες Ι. Δογάνη και Α. Γαλανού.

Katja Sporn

Διεύθυνση: Katja Sporn | Συνεργάτες: Ζωή Αγγελίδου, Hans Birk (γαιωδαίτης και τοπογράφος), Johanna Fuchs, Nils Hellner | Συνεργασία: Wolfgang Rabbel, Harald Stümpel (Πανεπιστήμιο Κιέλου, γεωφυσικές έρευνες), Χρήστος Βαποράκης (συντηρητής) | Συμμετέχοντες στην ανασκαφή 2015: Ercan Erkul, Thorsteinn Gudjonsson, Sandra Hinz, Katharina Rusch, Ina Wehner, Asli Akdeniz, Stefan Biernath, Alicia Ferretti, Anne Fohgrub, Hristina Ivanova, Κώστας Κορακιανίτης, Alexandra Wirsching, Sandra Zipprich | Χρηματοδότηση: Γ.Α.Ι.

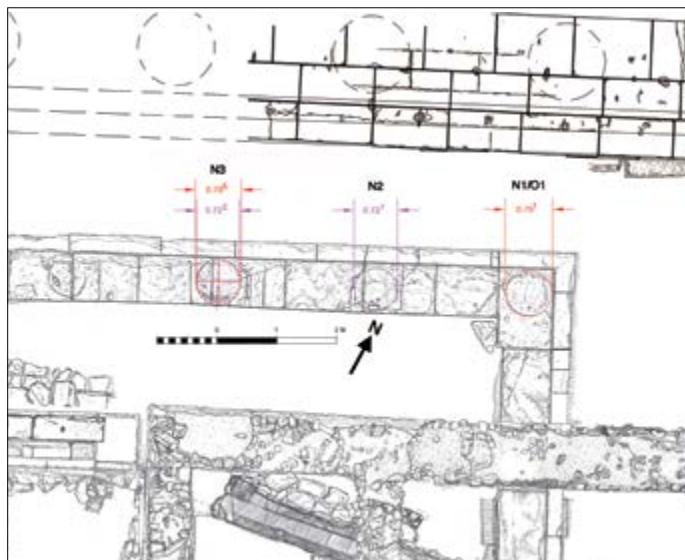

Im Nordosten des Grabungsgeländes wurde eine Sondage von 1977 von Rainer Felsch wiederaufgenommen (*Abb. 4*). Ziel war hier, Funktion und Datierung der dort partiell freiliegenden Hangstützmauer sowie Ausdehnung, Zweck und Datierung eines Ziegelofens zu klären. Felsch hatte seinerzeit eine spätklassische oder hellenistische Datierung vermutet, was aufschlussreich für die Bauten im Heiligtum zu dieser Zeit wäre. Es stellte sich aber heraus, dass der nun bis zur Brennkammer (Brennkammerweite von 3,03 m) ausgegrabene Ziegelofen 1 weitgehend aus wiederverwendeten Ziegelfragmenten besteht. Westlich anschließend liegt ein teils ergrabener zweiter Ziegelofen (Ofen 2), der etwas kleiner ist. Ofen 1 zählt zu dem rechteckigen Typ, der in Griechenland von späthellenistischer Zeit bis in die Spätantike auftritt (Hasaki Typ II b). In einem Befund direkt vor der Brennkammer trat allerdings eine Schicht mit ausschließlich hellenistischer Keramik, darunter die Model eines megarischen Bechers, zutage. Die Datierung der Ziegelöfen von Kalapodi lässt sich hoffentlich in der nächsten Grabung klären.

Im Jahr 2015 wurde ferner von einem Team um die Architekten Th. Bilis und M. Maginali eine Studie zur Präsentation des archäologischen Geländes und eine Architekturstudie für ein Schutzdach über dem Komplex der Südtempel erstellt (*Abb. 5. 6*). Mit einer detaillierten restauratorischen Studie für die Südtempel wurden die Restauratorinnen I. Dogani und A. Galanou beauftragt.

Katja Sporn

Leitung: Katja Sporn | Mitarbeiter: Soï Agelidis, Hans Birk (Geodäsie und Topographie), Johanna Fuchs, Nils Hellner | Kooperation: Wolfgang Rabbel, Harald Stümpel (Christian-Albrechts-Universität Kiel, Geophysik), Christos Vaporakis (Restaurierung) | Teilnehmer 2015: Aslı Akdeniz, Stefan Biernath, Ercan Erkul, Alicia Ferretti, Anne Fohgrub, Thorsteinn Gudjonsson, Sandra Hinz, Hristina Ivanova, Kostas Korakianitis, Katharina Rusch, Ina Wehner, Alexandra Wirsching, Sandra Zipprich | Finanzierung: DAI

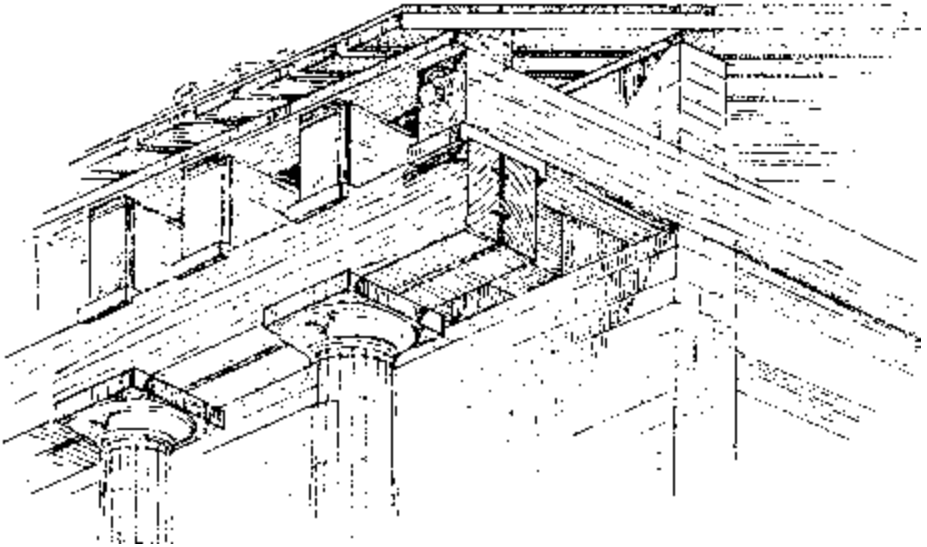

7 Καλαπόδι, λεπτομέρεια από τη ΒΑ γωνία του νότιου ναού | Kalapodi, Detail der NO-Ecke des archaischen Süd-Tempels

Οι ξύλινες καταβολές της δωρικής αρχιτεκτονικής

Κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών περιόδων 2008/2009 στο συγκρότημα των νότιων ναών στο Καλαπόδι ήρθαν στο φως τα λίθινα αρχιτεκτονικά τμήματα του δυτικού αετώματος του ναού κάτω από ένα στρώμα κατατροφής, την οποία σύμφωνα με τον Ηρόδοτο είχαν προκαλέσει οι Πέρσες (8, 32.33). το στρώμα αποτελούνταν από αναρίθμητες κεραμίδες που προέρχονταν από τον αρχαϊκό νότιο ναό (έναρξη της ανέγερσης 550–540 π.Χ.). Όλα τα υπόλοιπα λίθινα τμήματα της ανωδομής, όπως κίονες, κιονόκρανα, επιστύλια και δοκοί, έλειπαν εντελώς από αυτό το στρώμα, αλλά και από τα υποκείμενα. Στο στυλοβάτη του ναού διατηρούνται ακόμα τα ίχνη από τα σημεία όπου εδράζονταν οι 21 κίονες, από τα οποία τα 16 εμφανίζουν τις χαρακτηριστικές μηνοειδείς εντορμίες, όπως αυτές που είχε παρατηρήσει για πρώτη φορά ο H. Schleif στο Ηραίο της Ολυμπίας και οι οποίες με βεβαιότητα χρησίμευαν για την ανόρθωση των ξύλινων κίωνων κατά την κατασκευή. Συνεπώς έχουμε μπροστά μας ένα αποκλειστικά ξύλινο οικοδόμημα με τουλάχιστον ένα λίθινο αέτωμα στα δυτικά, το οποίο αποτελεί το χαμένο κρίκο στη διαδικασία της μετατροπής των πρώιμων ξύλινων ναών σε λίθινους.

Η απουσία τέτοιων στοιχείων από τον ΒΑ γωνιακό κίονα (N1/01) καθώς και από τον τρίτο από τα δυτικά κίονα του βόρειου στυλοβάτη (N3) είχαν οδηγήσει ήδη τον R. C. S. Felsch στην υπόθεση της ταυτόχρονης χρήσης λίθινων και ξύλινων κίωνων. Στην περίπτωση του κίονα N3 μπορεί σύμφωνα με δύο εγχάρακτα σημάδια και δύο επάλληλα ίχνη

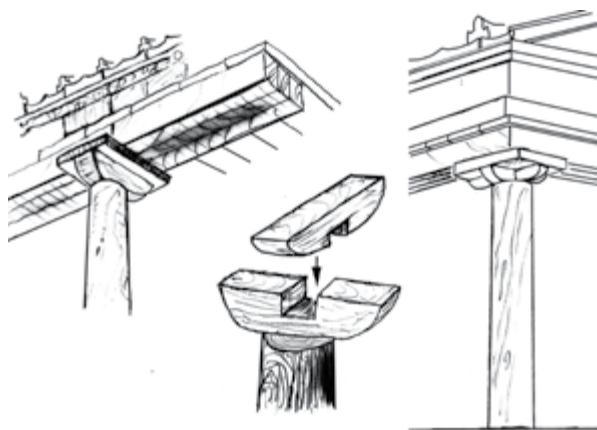

8 Καλαπόδι, ο ξύλινος δωρικός ρυθμός κατά τον J. W. Durm | Kalapodi, die hölzerne dorische Ordnung nach J. W. Durm

Zu den hölzernen Ursprüngen der dorischen Architektur

Während der Grabungskampagnen 2008/2009 kamen unter einer starken Zerstörungsschicht mit unzähligen Dachziegeln des archaischen Süd-Tempels (Baubeginn 550–540 v. Chr.), die nach Herodot (8, 32. 33) von den Persern verursacht wurde, die steinernen Bauteile seines Westgiebels zu Tage. In und unter dieser Schicht fehlten alle weiteren Bauteile der aufgehenden Architektur wie Säulen, Kapitelle, Architrave und Gebälkteile. Auf dem Stylobat sind noch 21 Standspuren der Säulen erhalten, von denen 16 typische sichelförmige Einarbeitungen aufwiesen, wie sie H. Schleif am Heraion von Olympia zuerst beobachtete und die zweifelsfrei zum Aufrichten hölzerner Säulenschäfte dienten. Also haben wir einen kompletten Holzbau mit zumindest einem Steingiebel im Westen vor uns, der ein ›missing link‹ im Versteinerungsprozess der frühen Tempelbaukunst darstellt.

Die fehlenden Aufrichtungs-Einarbeitungen unter der nordöstlichen Ecksäule (N1/O1) und der von Westen gezählten dritten Säule des Nordstylobates (N3) führten schon R. C. S. Felsch zu der Annahme, dass Stein- und Holzsäulen nebeneinander verbaut waren. Im Fall der Säulenstandspur N3 kann anhand von zwei Anrissen und zwei übereinander liegenden Säulenstandspuren die Ersetzung einer Holzsäule kleineren Durchmessers mit einer Steinsäule größeren Durchmessers nachgewiesen werden. Die ältere Standspur zeigt zudem eine Kannelierung der Holzsäule (**Abb. 7**). Da leider die restlichen 15 Standspuren schwer

9 Καλαπόδι, ο ξύλινος
δωρικός ρυθμός σύμφωνα
με την πρόταση του G.
Kawerau | Kalapodi, die
hölzerne dorische Ordnung
nach der Hypothese von G.
Kawerau

από τα σημεία έδρασης των κίωνων να υποτεθεί η αντικατάσταση ενός ξύλινου κίονα μικρότερης διαμέτρου από ένα λίθινο κίονα μεγαλύτερης διαμέτρου. Το παλαιότερο ίχνος παρουσιάζει επίσης τις ραβδώσεις του ξύλινου κίονα (εικ. 7). Επειδή δυστυχώς τα υπόλοιπα 15 ίχνη κίωνων πάνω στο στυλοβάτη έχουν διαβρωθεί και σε μεγάλο βαθμό αλλοιωθεί λόγω της πυρκαγιάς, δεν είναι δυνατόν να διακριθούν ίχνη από ραβδώσεις.

Στην αρχαϊκή εποχή υπάρχουν μερικά οικοδομήματα, για τα οποία έχει υποτεθεί ότι έφεραν ξύλινους κίονες. Έτσι ο Εκατόμπεδος του Ορχομενού (Αρκαδία), λόγω των κιονόκρανων με ραβδωτό υποτραχήλιο και των χαμηλών λίθινων «δωρίζουσών» βάσεων με ραβδώσεις, έχει επίσης αποκατασταθεί ως ναός με ραβδωτούς ξύλινους κίονες. Τα περισσότερα κιονόκρανα από τους ξύλινους κίονες που έχουν αναπαρασταθεί έχουν, ωστόσο, αράβδωτο υποτραχήλιο (Δελφοί: ανάθημα-κιονόκρανο Β, κιονόκρανο Ε· ΗραίΟ Άργους: κιονόκρανα C, D, Η· ΗραίΟ Ολυμπίας: κιονόκρανα N5.6.8., S2.3.4, O2.4 από το περιστύλιο, τρία κιονόκρανα από το σηκό· Θησαυρός των Σελινουντίων στην Ολυμπία: δύο κιονόκρανα· ο πρώτος ναός του Απόλλωνα στην Αίγινα: κιονόκρανο· Καλαπόδι: έξι κιονόκρανα). Αράβδωτες «δωρίζουσες» βάσεις για ξύλινους κίονες διατηρούνται στο ΗραίΟ του Άργους, στον αρχαϊκό-ελληνιστικό ναό C στο Θέρμο (Αιτωλοακαρνανία), στον αρχαϊστικό πρώιμο ελληνιστικό ναό στο Κάλλιον (Αιτωλοακαρνανία) και στον αρχαϊκό πρόστυλο ναό στη Θήβα της Μυκάλης (Τουρκία), όπου διασώζονται τρεις ορθογώνιες βάσεις κίωνων με κυκλική επιφάνεια έδρασης και ένα συνανήκον δωρικό κιονόκρανο με αράβδωτο υποτραχήλιο. Συνεπώς οι περισσότεροι ξύλινοι κίονες έχουν αναπαρασταθεί αράβδωτοι.

Επιβεβαιωμένη είναι στο Καλαπόδι μέσω ενός μοναδικού ίχνους από το σημείο έδρασης του κίονα η χρήση ενός ξύλινου κίονα με ραβδώσεις. Στην ακραία περίπτωση, στο νότιο ναό του Καλαποδίου μόνο αυτός ο ένας, συγκεκριμένος, ξύλινος κίονας ήταν ραβδωτός, ενώ οι υπόλοιποι ξύλινοι κίονες είχαν αφεθεί αράβδωτοι.

brandgeschädigt und verwittert sind, konnten keine weiteren Spuren von Kanneluren beobachtet werden.

In archaischer Zeit gibt es einige Bauten, für die Holzsäulen postuliert werden. So wurde der Hekatompedos bei Orchomenos (Arkadien), aufgrund von Steinkapiteln mit kanneliertem Halsansatz und niedrigen kannelierten ›dorisierenden‹ Steinsockeln, mit ebenso kannelierten Holzsäulen rekonstruiert. Die meisten Kapitele von rekonstruierten Holzsäulen zeigen allerdings glatte Halsansätze (Delphi: Weihgeschenk-Kapitel B, Kapitel E; Heraion von Argos: Kapitele C, D, H; Heraion von Olympia: Peristasis-Kapitele N5.6.8., S2.3.4, O2.4, drei Cella-Kapitele; Olympia, Schatzhaus von Selinus: zwei Kapitele; erster Apollon-Tempel Aigina: Kapitel; Kalapodi: sechs Kapitele). Glatte ›dorisierende‹ Säulenfüsse für Holzsäulen sind im Heraion von Argos, vom archaisch-hellenistischen Tempel C von Thermos (Aitolo-Arkananien), am archaisierenden aber frühhellenistisch datierten Tempel von Kallion (Aitolo-Arkananien) und drei rechteckige Basensteine mit runder Standfläche und ein zugehöriges dorisches Kapitel mit glattem Halsansatz am archaischen Prostýlos in Thebai an der Mykale (Türkei) erhalten. Die meisten rekonstruierten Holzsäulen hatten demnach glatte Schäfte.

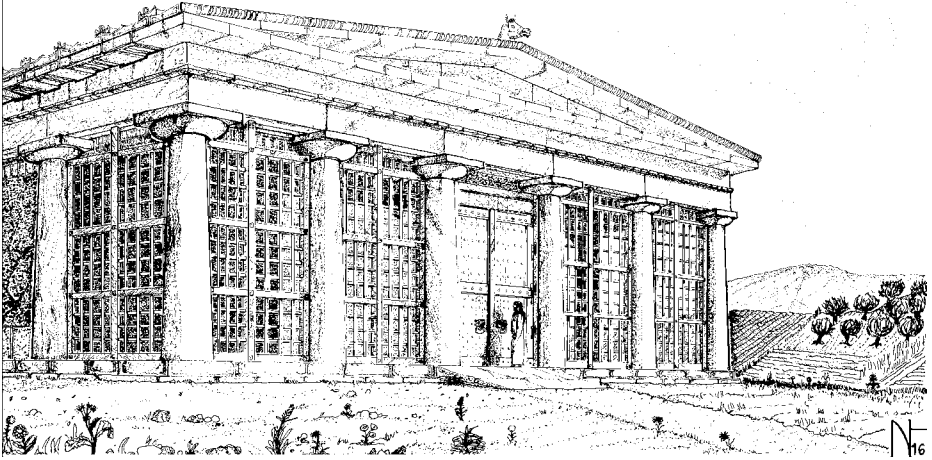
Gesichert ist in Kalapodi anhand einer einzigen beobachteten Standspur der Verbau einer kannelierten Holzsäule. Im Extremfall war am Südtempel von Kalapodi nur diese eine, besondere Holzsäule kanneliert, während die restlichen Holzschäfte glatt belassen wurden.

In einem reinen Holzbau würde man eine Art Sattelholz annehmen, das die obere Auflagerfläche der Säule vergrößerte. An einem dorischen Bau wie in Kalapodi möchte man Kapitele annehmen. Aber konnte es dorische Holzkapitele geben? Wie sahen die Kapitele der schlanken Holzstützen in der Peristasis des späarchaischen Apollon-Tempels bei Krimisa / Cirò Marina (Italien) aus, bei dem schon das hölzerne Gebälk mit sehr ungewöhnlichen Terrakotta-Platten mit doppelter, übereinander angebrachter Taenia mit Guttae verkleidet war? Kann man ein hölzernes, ›kanonisches‹ dorisches Kapitel annehmen, wie es J. W. Durm noch 1910 abbildete (**Abb. 8**)? G. Kawerau stellte in einem 1909 posthum veröffentlichten Artikel die These auf, dass das dorische Kapitel im Gegensatz zum ionischen nicht aus einer hölzernen Vorform des Sattelholzes abgeleitet war, ja ein ›dorisierendes‹ Sattelholz bautechnisch bei großen Dimensionen gar nicht möglich gewesen wäre. Dieser Vorschlag wurde von ihm aus der technischen Notwendigkeit hergeleitet, dass auf schmaleren Säulenköpfen längs aufgelegte Sattelhölzer den sicher mehrteilig zusammengesetzten breiten Architraven nicht genügend Auflagerfläche bieten würden. Dieses Problem könnte freilich nach Kawerau durch quer zum Architrav aufgelegte Sattelhölzer gelöst werden. Er wollte das quer aufgelegte Sattelholz nicht als wirkliche Rekonstruktion ausgeben, dennoch aber die technischen Probleme solcher Holzkonstruktionen aufzeigen und für mehr technische als für formale Lösungen plädieren.

Σε ένα αποκλειστικά ξύλινο οικοδόμημα θα περίμενε κανείς ένα είδος σάγματος, το οποίο θα μεγάλωνε την ανώτερη επιφάνεια στήριξης των κίωνων. Σε ένα δωρικό κτήριο όπως στο Καλαπόδι θα θέλαμε να υποθέσουμε κιονόκρανα. Αλλά θα μπορούσαν να υπάρχουν ξύλινα δωρικά κιονόκρανα; Πώς έμοιαζαν τα κιονόκρανα των λεπτών ξύλινων στηριγμάτων στο περιστύλιο του υστεροαρχαϊκού ναού του Απόλλωνα στην Krimisa / Cirò Marina (Ιταλία), στον οποίο τα ξύλινα επιστύλια ήταν επενδεδυμένα με ασυνήθιστα πήλινα πλακίδια που έφεραν διπλές επάλληλες ταινίες και σταγόνες; Μπορεί κανείς να υποθέσει ένα ξύλινο «κανονικό» δωρικό κιονόκρανο, όπως το απεικόνισε ο J. W. Dürm (*εικ. 8*); Ο G. Kawerau υποστήριξε σε ένα άρθρο που δημοσιεύτηκε μετά θάνατον, το 1909, ότι το δωρικό κιονόκρανο, σε αντίθεση με το ιωνικό, δεν προέρχεται από μία πρώιμη ξύλινη μορφή του σάγματος, καθώς ένα «δωρίζον» ξύλινο σάγμα θα ήταν τεχνικά αδύνατο να στηρίξει τα επιστύλια κτηρίων με μεγάλες διαστάσεις. Σε αυτή την πρόταση οδηγήθηκε από την τεχνική αναγκαιότητα, καθώς τα σάγματα που θα ήταν τοποθετημένα κατά μήκος πάνω σε κίονες μικρής διαμέτρου δεν θα ήταν δυνατό να στηρίξουν ένα επιστύλιο που αποτελούνταν σίγουρα από πολλά μέρη. Αυτό το πρόβλημα θα μπορούσε σύμφωνα με τον Kawerau να έχει λυθεί μόνο αν τα σάγματα τοποθετούνταν εγκάρσια προς το επιστύλιο. Το τελευταίο δεν ήθελε να το προτείνει σαν πραγματική λύση, αλλά να καταδείξει τα τεχνικά προβλήματα τέτοιων ξύλινων κατασκευών και να επιχειρηματολογήσει περισσότερο υπέρ μιας πρακτικής παρά αισθητικής λύσης.

Από τον συγγραφέα του παρόντος άρθρου γίνεται μια πρόταση αναπαράστασης κίονα με αφετηρία την ιδέα του Kawerau και σε συνδυασμό με μία ιδέα για γωνιακή λύση, προκειμένου να φανούν οι τεχνικές δυνατότητες αυτής της υπόθεσης (*εικ. 9*). Ωστόσο, η πιθανή τεχνική αναπαράσταση με «κανονικά» δωρικά ξύλινα κιονόκρανα, όπου ο εχίνος και ο άβακας έπρεπε να δημιουργηθούν ξεχωριστά, φαίνεται πειστική χάρη στα λίθινα μνημεία που έχουμε συνηθίσει να βλέπουμε (*εικ. 10*).

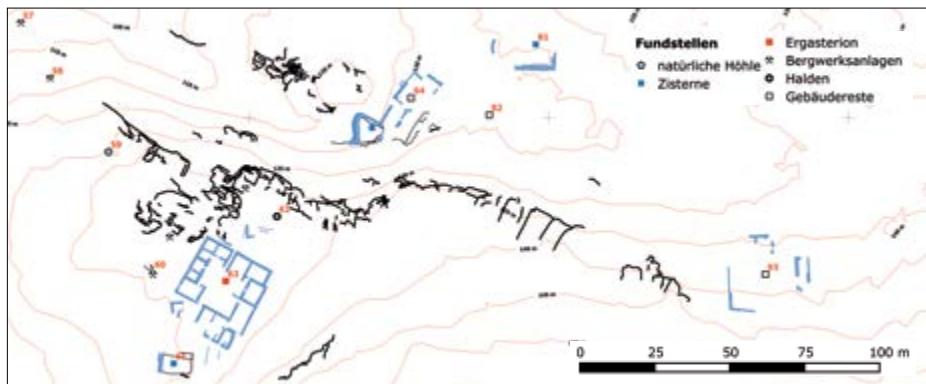
Nils Hellner

10 Καλαπόδι, αναπαράσταση της δυτικής όψης του αρχαϊκού ξύλινου ναού | Kalapodi, Rekonstruktion der Westfront des archaischen Holztempels

Um die technischen Möglichkeiten aufzuzeigen, wurden vom Verfasser eine Stütze nach Kawerau und eine Idee ausgehend von der Ecklösung zeichnerisch rekonstruiert (*Abb. 9*). Die technisch mögliche Rekonstruktion mit ›kanonischen‹ dorischen Holzkapitelen, wobei Echinus und Abakus getrennt hergestellt werden mussten, überzeugt aufgrund unserer Sehgewohnheit dennoch (*Abb. 10*).

Nils Hellner

1 Αρύ, κάτοψη του τομέα Α | Ari, Plan Sektor A

Αρύ της Αναβύσσου

Στο πλαίσιο συνεργασίας του Hans Lohmann (RUB Bochum) με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής διερευνάται παραδειγματικά στο Αρύ της Αναβύσσου ένα από τα μικρότερα μεταλλωρυχεία της Αττικής, προκειμένου να διαφωτιστεί περαιτέρω, μέσω της διεπιστημονικής συνεργασίας με θετικούς επιστήμονες και ειδικούς στη μεταλλουργική επεξεργασία, η διαδικασία εξόρυξης αργυρούχων μεταλλευμάτων μολύβδου στο Λαύριο. Οι εργασίες πεδίου του 2015 περιλάμβαναν συγκεκριμένα: 1) την εκτεταμένη εκχέρωση και τον καθαρισμό τριών αρχαιολογικών συνόλων στην περιοχή του λόφου Χάρβαλο στο Αρύ, 2) τη λεπτομερή μέτρηση και καταγραφή (εικ. 1), 3) τη διεξαγωγή επιφανειακής έρευνας με κάνναβο σε επιλεγμένες θέσεις στην περιοχή Χάρβαλο, 4) ολοκληρωμένη χαρτογράφηση με αεροφωτογραφίες με ιπτάμενο drone, 5) επεξεργασία της κεραμικής που βρέθηκε στην επιφανειακή έρευνα.

Μεταξύ άλλων καθαρίστηκε από τη βλάστηση, μετρήθηκε και αποτυπώθηκε με εναέριες φωτογραφίες (εικ. 2) το σχετικά μικρό εργαστήριο Αρύ 63 στο δυτικό άκρο του Χάρβαλου. Διαθέτει δύο δεξαμενές, από τις οποίες η μία δεν ολοκληρώθηκε. Φαίνεται ότι το εργαστήριο έμεινε ανέπαφο στη διάρκεια της επαναχρησιμοποίησης του ορυχείου από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα και εξής και συνεπώς προσφέρει πολύ καλές προϋποθέσεις για περαιτέρω διερεύνηση. Το 2016 πρόκειται να μελετηθεί διεξοδικότερα μέσω της διάνοιξης μερικών τομών. Επιπλέον, κατά τη διάρκεια του προγράμματος αποκομίσουμε νέες γνώσεις σχετικά με την επεξεργασία μεταλλευμάτων. Εδώ αξίζει να σημειωθεί ιδιαίτερος η εύρεση βαθύνσεων στο βράχο από τη θραύση μεταλλεύματος. Ήδη το 2012 ο Σ. Νομικός είχε ταυτίσει τα υποτιθέμενα «ελικοειδή» μεταλλευτικά πλυντήρια ως μεγάλους μύλους.

Hans Lohmann

Διεύθυνση: Hans Lohmann | Συνεργάτες: Sophia Nomicos, Frank Hulek, Marta Korczynska, Hans Marg | Εταίροι προγράμματος: Αναστασία Λαζαρίδου, Ελένη Ανδρίκου, Ανδρέας Καπετάνιος (Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής) | Χρηματοδότηση: Γερμανικό Ίδρυμα Έρευνας (DFG)

2 Αρύ, εργαστήριο
κλασικών χρόνων
(αεροφωτογραφία) | Ari,
Klassisches Ergastirion
(Luftaufnahme)

Ari bei Anavyssos

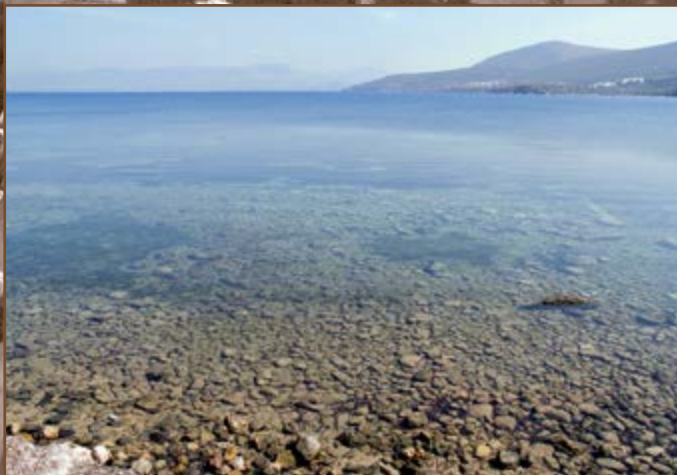
Im Rahmen einer Synergasie von Hans Lohmann (RUB Bochum) mit der Ephorie Ost-Attikas soll mit Ari bei Anavyssos exemplarisch eines der kleinsten attischen Bergbaureviere erforscht werden, um in transdisziplinärer Zusammenarbeit mit Naturwissenschaftlern und Aufbereitungsspezialisten die Verfahrensschritte bei der Aufbereitung der silberhaltigen Bleierze des Laurion weiter aufzuklären. Die Feldforschungen des Jahres 2015 umfassen im Einzelnen: 1) die großflächige Rodung und Reinigung von drei Fundkomplexen im Bereich der Anhöhe Charvalo bei Ari, 2) ihre detaillierte Vermessung und Dokumentation (**Abb. 1**), 3) Rastersurveys auf ausgewählten Flächen im Bereich des Charvalo, 4) eine vollständige Luftbildkartierung des Charvalo mittels einer Drohne und 5) die Bearbeitung der Fundkeramik aus den Surveys.

So wurde u. a. das relativ kleine Ergasterion Ari 63 auf dem Westsporn des Charvalo von Bewuchs gereinigt, vermessen und in Luftaufnahmen dokumentiert (**Abb. 2**). Es verfügt über zwei Zisternen, von denen eine unfertig blieb, und wurde anscheinend von späteren Eingriffen im Zuge der Wiederaufnahme des Bergbaus seit der zweiten Hälfte des 19. Jhs. verschont. Es bietet damit besonders günstige Voraussetzungen für weitere Forschungen. 2016 soll es daher mittels einiger Sondagen näher untersucht werden. Ferner erbrachte das Projekt vor allem neue Erkenntnisse hinsichtlich der Erzaufbereitung. Hier sind insbesondere die Entdeckung von Pochmulden zum Zerkleinern des Erzes zu nennen. Bereits 2012 hatte S. Nomicos die vermeintlichen »helicoidalen« Erzwäschen als große Kollergänge identifiziert.

Hans Lohmann

Leitung: Hans Lohmann | Mitarbeiter: Sophia Nomicos, Frank Hulek, Marta Korczynska, Hans Marg | Kooperationspartner: Anastasia Lazaridou, Eleni Andrikou, Andreas Kapetanios (Ephorie Ost-Attikas) | Finanzierung: Deutsche Forschungsgemeinschaft

Ερευνητικές εκθέσεις

1 Κάνη, ανατολικός κόλπος λιμένα, βυθισμένα τμήματα του αρχαίου τείχους (:) | Kane, östliche Hafenbucht, versunkener Abschnitt der antiken Stadtmauer (?)

2 Στο βάθος: Πιτάνη (Çandarlı), αεροφωτογραφία με το κεντρικό τμήμα της πόλης και τα πιθανολογούμενα κεραμικά εργαστήρια (στο κέντρο της φωτογραφίας) | Hintergrund: Pitane (Çandarlı), Luftbild mit dem zentralen Stadtgebiet und dem vermuteten Töpferviertel (Bildmitte)

An aerial photograph of a coastal town and harbor. The town is built on a hillside overlooking a large, dark harbor. The harbor is filled with numerous small boats and a few larger vessels. A long, straight pier or breakwater extends from the town into the water. The foreground shows a large, open, grassy area with some trees and a few buildings. The overall scene is a mix of urban development and natural landscape.

Forschungsberichte

1 Κάνη, ανατολικός κόλπος λιμένα, βυθισμένα τμήματα του αρχαίου τείχους (;) | Kane, östliche Hafenbucht, versunkener Abschnitt der antiken Stadtmauer (?)

Πρόγραμμα επιφανειακής έρευνας στα παράλια της Περγάμου

Το 2015 έλαβε χώρα στο πλαίσιο των ανασκαφών του Γ.Α.Ι. στην Πέργαμο η δεύτερη περίοδος ενός προγράμματος επιφανειακής έρευνας («The Maritime Topography of the Ancient Kane Peninsula», Γ.Α.Ι. Κωνσταντινούπολης) στη χερσόνησο της Κάνης (σημερινή ονομασία Karadağ). Η συγκεκριμένη λωρίδα γης βρίσκεται στην ακτή μεταξύ Αταρναίως και Ελαίας, 30 χμ. περίπου δυτικά της Περγάμου, απέναντι από τη Λέσβο. Η επιφανειακή έρευνα είναι αφιερωμένη στην εξερεύνηση των αρχαίων λιμένων και διεξάγεται με τη συνεργασία πολλών επιστημών: την αποτύπωση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων συμπληρώνουν η συλλογή κεραμικής στο πλαίσιο της επιφανειακής έρευνας, η διάνοιξη γεωαρχειολογικών τομών και η γεωφυσική διασκόπηση στην ξηρά και τη θάλασσα. Στο επίκεντρο της ερευνητικής περιόδου του 2015 ήταν η ολοκλήρωση των εργασιών πεδίου στην πόλη και στο λιμάνι της Κάνης στην ΒΔ γωνία της ομώνυμης χερσονήσου (**εικ. 1**). Σε συνέχεια των ερευνών του 2014 μπορέσαμε να εξετάσουμε διεξοδικότερα την τοπογρα-

2 Πιτάνη (Çandarlı), αεροφωτογραφία με το κεντρικό τμήμα της πόλης και τα πιθανολογούμενα κεραμεικά εργαστήρια (στο κέντρο της φωτογραφίας) | Pitane (Çandarlı), Luftbild mit dem zentralen Stadtgebiet und dem vermuteten Töpferviertel (Bildmitte)

Ein Surveyprojekt an der Küste bei Pergamon

2015 fand im Rahmen der Pergamon-Grabung des DAI die zweite Feldkampagne eines Surveyprojektes (»The Maritime Topography of the Ancient Kane Peninsula«, DAI Istanbul) auf der Kane-Halbinsel (heute: Karadağ-Halbinsel) statt. Dieser Küstenstreifen zwischen Atarneus und Elaia liegt ca. 30 km westlich von Pergamon, gegenüber von Lesbos. Das Surveyunternehmen ist der Erkundung der antiken Hafenorte gewidmet und interdisziplinär ausgerichtet; die Aufnahme der Baubefunde wird durch Keramiksurveys, geoarchäologische Bohrsondagen und geophysikalische Prospektion an Land und im Wasser ergänzt. Schwerpunkt der Kampagne 2015 war zunächst der Abschluss der Feldarbeiten in der Hafenstadt Kane an der Nordwestecke der gleichnamigen Halbinsel (**Abb. 1**). Hier konnte im Anschluss an die Untersuchungen 2014 vor allem die Topographie des in der westlichen Bucht lokalisierten Hafens näher erforscht werden. Die mit ca. 9 ha sehr kleine Stadt, der Überlieferung nach eine lokrische Gründung, scheint ihren urbanen Höhepunkt bereits in

φία του λιμένα που είχε εντοπιστεί στο δυτικό κόλπο. Η πολύ μικρή πόλη έκτασης περίπου 9 εκταρίων, η οποία σύμφωνα με την παράδοση ήταν λωκρική αποικία, έφτασε στο απόγειο της οικιστικής ακμής της ήδη κατά την ελληνιστική εποχή, ενώ αντιθέτως κατά την αυτοκρατορική εποχή είχε ήδη παρακμάσει. 5 χμ δυτικά της πόλης Κάνη βρέθηκαν στην ακτή Ilıca ρωμαϊκά κατάλοιπα, πιθανότατα λουτρών, τα οποία έκαναν χρήση φυσικών θερμών πηγών· μια παρόμοια κατασκευή είχε καταγραφεί ήδη το 2014 περίπου 300 μ. δυτικότερα. Στη νήσο Mardalı Adası που βρίσκεται 1 χμ. από το νοτιοδυτικό ακρωτήριο της χερσονήσου διερευνήθηκε μία έπαυλη αυτοκρατορικών χρόνων, η οποία είχε κτιστεί σε εκτεθειμένο σημείο σε κρημνώδη περιοχή. Τέλος το 2015 ξεκίνησαν οι εργασίες στη νότια ακτή της χερσονήσου, στην Πιτάνη (σημερινή ονομασία Çandarlı). Σε μια μεγάλη, ακατοίκητη περιοχή εντός του ιστορικού οικιστικού πυρήνα (εικ. 2) διεξήχθη γεωφυσική διασκόπηση και συλλογή κεραμικής, καθώς εδώ είχαν ήδη εντοπιστεί κατά τις παλαιές ανασκαφές του 1911 κεραμικά εργαστήρια για την παραγωγή των ευρέως διαδεδομένων ανατολικών Sigillata τύπου C («Çandarlı Ware»). Από τα έως τώρα δεδομένα συνάγεται η ύπαρξη μιας πολυδιάστατης παράκτιας περιοχής με μεγαλύτερα και μικρότερα λιμάνια, των οποίων η διερεύνηση συνεισφέρει σημαντικά στην κατανόηση της περιφέρειας της Περγάμου.

Eric Laufer

hellenistischer Zeit erreicht, in der Kaiserzeit dagegen einen Niedergang erlebt zu haben. 5 km südlich der Stadt Kane wurden an der Küste bei Ilica römische Baureste entdeckt, wohl einer Badeanlage zugehörig, die natürliche Thermalquellen nutzte; eine vergleichbare Anlage war ca. 300 m weiter südlich bereits 2014 dokumentiert worden. Auf der 1 km vor dem Südwestkap der Halbinsel gelegenen Insel Mardalıç Adası konnte ferner eine kaiserzeitliche Villa untersucht werden, die ganz exponiert in einer Klippenlandschaft platziert ist. Schließlich wurde 2015 auch mit Arbeiten in dem an der Südküste der Halbinsel gelegenen Pitane (heute Çandarlı) begonnen. Auf einer großen, unbebauten Fläche im historischen Stadtkern (**Abb. 2**) wurden eine geomagnetische Prospektion sowie ein Keramiksurvey durchgeführt, da bereits nach einer Altgrabung 1911 dort ein Töpferviertel für die weit verbreitete Eastern-Sigillata-C-Keramik (»Çandarlı Ware«) erschlossen worden war. Die bisherigen Ergebnisse lassen für die Kane-Halbinsel eine vielgestaltige Küstenlandschaft mit größeren und kleineren Hafenplätzen erkennen, deren Kenntnis wesentlich zum Verständnis des Umlandes der Metropole Pergamon beiträgt.

Eric Laufer

Leitung: Felix Pirson (DAI Abteilung Istanbul), Eric Laufer | Projektpartner: Portus Limen – Rome's Mediterranean Ports (Universität Southampton / British School at Rome), Christian-Albrechts-Universität zu Kiel (W. Rabbel), Universität zu Köln (H. Brückner), Ludwig-Maximilians-Universität München (M. Zimmermann), Celal Bayar Üniversitesi Manisa (G. Ateş) | Finanzierung: European Research Council | Das Projekt erfolgte mit freundlicher Genehmigung des türkischen Ministeriums für Kultur und Tourismus.

1 Είσοδος του τάφου στο Σβεστάρι | Eingang zum Grab von Sveshtari

Μακεδονικοί τάφοι

Τι ακριβώς είναι ένας μακεδονικός τάφος; Αυτός ο σύγχρονος όρος χρησιμοποιείται για θαλαμοειδείς τάφους από λαξευτή τοιχοποιία με τουλάχιστον έναν καμαρωτό θάλαμο (εικ. 1.2). Η εμφάνιση και η διάδοσή τους δικαιολογούν τον όρο «μακεδονικό». Οι πρώτοι τάφοι αυτού του τύπου δημιουργήθηκαν στο δεύτερο μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ. στις Αιγές, τη βασιλική πόλη της Μακεδονίας (σημερινή Βεργίνα), και διαδόθηκαν από εκεί σε ολόκληρο το μακεδονικό βασίλειο και τις περιοχές επιρροής του, έως ότου εξαφανίστηκαν στα μέσα του 2^{ου} αιώνα π.Χ. με τη ρωμαϊκή κατάκτηση.

Επικεντρώνοντας στο βασικό χαρακτηριστικό των μακεδονικών τάφων – θάλαμος από λαξευτούς λίθους – γίνεται σαφές

ότι πρόκειται για ένα γενικότερο φαινόμενο της ύστερης κλασικής και της ελληνιστικής εποχής, το οποίο απαντά όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και στη Μικρά Ασία, στην περιοχή των Βαλκανίων και στη Μαύρη Θάλασσα. Λαμβάνοντας υπόψη ότι 200 περίπου τάφοι αυτού του τύπου έχουν βρεθεί εκτός Ελλάδας είναι μάλλον απίθανο να συνδέονται όλοι αυτοί οι τάφοι με τους Μακεδόνες. Ιδιαίτερως οι περιοχές, όπως η Θράκη και η Καρία, όπου αυτός ο τύπος τάφου εμφανίζεται πιο συχνά επιδεικνύουν ισχυρές τοπικές παραδόσεις υπόγειων θαλαμοειδών τάφων με θολωτή οροφή. Κατά συνέπεια η θεωρία μονομερούς επιρροής από τη Μακεδονία δεν θεωρείται πλέον επίκαιρη. Μία διεξοδική μελέτη για την ιστορία και εξέλιξη των θαλαμοειδών τάφων με θολωτή οροφή στη Μικρά Ασία, τα Βαλκάνια και την περιοχή της Μαύρης Θάλασσας θα διασαφηνίσει αν υπήρχαν ιδιαίτερες γεωγραφικές ομάδες, το είδος των πολιτιστικών στοιχείων που διακρίνονται στον τύπο του τάφου και σε ποιο βαθμό ο τύπος του μακεδονικού τάφου μεταλλάσσεται, εξελίσσεται ή είχε ήδη επηρεαστεί από τη Μικρά Ασία.

Η μελέτη διεξάγεται στο πλαίσιο τρέχουσας διδακτορικής διατριβής με θέμα «Monumentalgräber mit Tonnengewölbe in Anlehnung an die makedonischen Kammergräber in Kleinasien, im Balkan- und Schwarzmeerraum» στο Πανεπιστήμιο της Λειψίας (επόπτης: Felix Pirson).

Anne Fohgrub

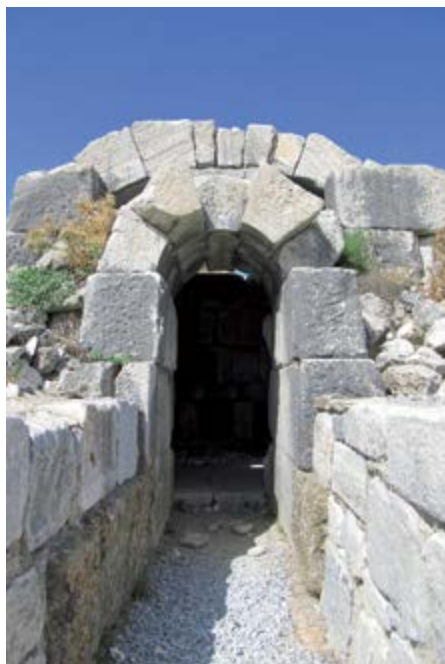
Makedonische Kammergräber

Was ist ein ›makedonisches‹ Kammergrab? Dieser moderne Terminus bezeichnet aus Steinblöcken gesetzte Kammergräber mit mindestens einer tonnengewölbten Kammer (**Abb. 1. 2**). Ihre Entstehungszeit sowie ihre geographische Verbreitung begründen die Benennung ›makedonisch‹. Die ersten Gräber dieser Art wurden in der 2. Hälfte des 4. Jhs. v. Chr. in der makedonischen Königsstadt Aigai, dem heutigen Vergina, erbaut und verbreiteten sich von dort im Makedonischen Reich und dessen Einflussgebieten, bis sie schließlich mit der Machtübernahme der Römer um die Mitte des 2. Jhs. v. Chr. verschwinden.

Mit Blick auf das Kerncharakteristikum der makedonischen Kammergräber, die tonnenüberwölbte, aus Stein gebaute Grabkammer, zeigt sich, dass es sich dabei um ein generelles Phänomen der spätklassischen und hellenistischen Zeit handelt, nicht nur in Griechenland, sondern ebenso in Kleinasien, im Balkan- und Schwarzmeerraum. In Anbetracht von bisher etwa 200 Gräbern dieses Typs außerhalb Griechenlands scheint es unwahrscheinlich, dass all diese Gräber im Zusammenhang mit den Makedonen stehen. Besonders Regionen wie Thrakien und Karien, welche die höchste Dichte dieses Grabtyps besitzen, weisen eine stark ausgeprägte lokale Tradition von unterirdischen Kammergräbern mit Gewölbe auf. Von einem einseitigen Einfluss von Makedonien auszugehen, ist also überholt. Eine eingehende Untersuchung zur Geschichte und Entwicklung der Kammergräber mit Tonnengewölbe in Kleinasien sowie im Balkan- und Schwarzmeerraum soll klären, ob es spezielle regionale Gruppen gibt, welche kulturellen Kontexte am Grabbau sichtbar werden und inwiefern der Typ ›makedonisches Kammergrab‹ in diesen Regionen modifiziert, weiterentwickelt oder bereits beeinflusst wurde.

Die Studie ist als laufendes Dissertationsprojekt ›Monumentalgräber mit Tonnengewölbe in Anlehnung an die makedonischen Kammergräber in Kleinasien, im Balkan- und Schwarzmeerraum‹ an der Universität Leipzig angesiedelt (Betreuer: Felix Pirson).

Anne Fohgrub

2 Είσοδος του ελληνιστικού ηρώου στη Μίλητο | Eingang zum hellenistischen Heroon von Milet

Ίππος και άρμα

Οι Ολυμπιακοί Αγώνες έλκυαν κατά την αρχαιότητα διαγωνιζόμενους και θεατές από όλες τις περιοχές του ελληνικού κόσμου. Ιδιαίτερως δημοφιλείς στο κοινό ήταν οι ιππικοί αγώνες, οι οποίοι προσέφεραν σε εκείνους που ήταν σε θέση να συντηρούν ίππους και άρματα την ευκαιρία για επίδειξη. Αυτό αποδεικνύεται μεταξύ άλλων από το γεγονός ότι το αγώνισμα διευρυνόταν και άλλαζε διαρκώς. Πολυάριθμα αγαλματίδια νικητών μαρτυρούν πέρα από την αξία της νίκης καθαυτής στο αγώνισμα και τη σημασία των αγωνισμάτων του ιπποδρόμου. Και στο ανατολικό αέτωμα του ναού του Διός αναπαριστάται η προετοιμασία για αρματοδρομία. Εδώ απεικονίζεται μία εκδοχή του μύθου δημιουργίας των Ολυμπιακών Αγώνων, στην οποία η γένεση των αγώνων ανάγεται στον αγώνα μεταξύ του Πέλοπα και του Οινόμαου. Αφότου ο πρώτος κέρδισε τη νίκη με αθέμιτα μέσα, έπρεπε προς εξιλίωση να ιδρύσει τους Ολυμπιακούς Αγώνες.

Οι ίπποι και τα άρματα καθόρισαν το ιερό αλλά δεν είχαν μόνο αθλητική σημασία – έπαιξαν και μεγάλο πρακτικό ρόλο. Χωρίς εκείνα δεν θα ήταν δυνατή η γρήγορη μεταφορά προϊόντων, ανθρώπων, ειδήσεων. Ήδη ο Παυσανίας (5, 20, 8) αναφέρει ότι κατά τις εργασίες κοντά στον κίονα του Οινόμαου βρέθηκαν μεταξύ άλλων και τμήματα ιπποσκευής. Επιπλέον στο ιερό του Δία ήρθαν στο φως χάλκινα και πήλινα αναθήματα, θραύσματα από βάσεις αγαλμάτων και τμήματα από άρματα που μαρτυρούν την παρουσία ίππων στο ιερό (εικ. 1).

Η διεξοδική μελέτη ιπποσκευής και τμημάτων από άρματα στις αποθήκες των γερμανικών ανασκαφών βοηθάει στη διεύρυνση και συμπλήρωση του έως τώρα δημοσιευμένου υλικού και διεξάγεται στο πλαίσιο διδακτορικής διατριβής με θέμα «Pferd und Wagen in Kult und Organisation des Zeusheligtums von Olympia» (επόπτης: Winfried Held, Πανεπιστήμιο Marburg). Μέσω της χρονολογικής και λειτουργικής κατάταξης των ευρημάτων και του συσχετισμού γραπτών και εικονιστικών πηγών θα διασαφηνιστεί κατά πόσο και σε ποιο βαθμό οι ίπποι καθόριζαν τα δρώμενα στο ιερό της Ολυμπίας. Η σύγκριση με τους αγώνες άλλων μεγάλων πόλεων θα βοηθήσει τέλος να κατανοήσουμε εάν και κατά πόσο η κατάσταση στην Ολυμπία διαφέρει από αυτήν στις άλλες περιοχές.

Sandra Zipprich

Pferd und Wagen

Die Olympischen Spiele zogen in der Antike regelmäßig Teilnehmer und Zuschauer aus allen Gebieten der griechischen Welt an. Als besonders publikumswirksam galten die hippischen Agone, die jenen eine willkommene Gelegenheit zur Repräsentation boten, deren soziale und finanzielle Stellung ihnen den Unterhalt von Reitpferden oder Gespannen erlaubte. Dies zeigte sich unter anderem daran, dass das Repertoire der Disziplinen stetig erweitert und verändert wurde. Zahlreiche Siegerstatuen zeug-

1 Ολυμπία, ίππος άρματος από χαλκό (Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας, Β 1000) | Olympia, Gespannpferd aus Bronze (Archäologisches Museum Olympia, B 1000)

ten auch weit über den eigentlichen Sieg noch von der Bedeutung der im Hippodrom ausgetragenen Wettkämpfe. Auch der Ostgiebel des Zeustempels zeigt die Vorbereitungen zu einem Wagenrennen. Dargestellt wird hier eine Variante des olympischen Gründungsmythos, in welcher der Ursprung der Spiele auf einen Wettkampf zwischen Pelops und Oinomaos zurückgeführt wird. Nachdem ersterer den Sieg mit unlauteren Mitteln errang, soll er zur Sühne die Olympischen Spiele gestiftet haben.

Pferde und Wagen prägten das Heiligtum aber nicht nur unter dem sportlichen Aspekt, sie spielten auch eine große Rolle bei der Logistik des Heiligtums. Ohne sie wäre der schnelle Transport von Waren, Personen oder Nachrichten nicht durchführbar gewesen.

Bereits Pausanias (5, 20, 8) berichtet, dass bei Grabungsarbeiten in der Nähe der Säule des Oinomaos unter anderem Teile von Pferdegeschirr zutage traten. Des Weiteren zeugen Bronze- und Terrakottavotive, Fragmente von Standbildern oder Wagenteile als materielle Hinterlassenschaften von der Präsenz der Pferde im Zeusheiligtum (**Abb. 1**).

Die eingehende Sichtung von Pferdegeschirr und Wagenteilen aus den Magazinbeständen der deutschen Grabung dient der Erweiterung und Ergänzung des bisherigen Publikationsstandes und findet im Rahmen des Dissertationsprojektes ›Pferd und Wagen in Kult und Organisation des Zeusheiligtums von Olympia‹ (Betreuer: Winfried Held, Philipps-Universität Marburg) statt. Durch zeitliche und funktionale Einordnung der Funde sowie Einbeziehung von Schrift- und Bildquellen sowie anderen Materialgruppen soll dabei aufgezeigt werden, inwiefern und in welchem Maße Equiden das Geschehen im Heiligtum von Olympia prägten. Durch einen Vergleich mit anderen großen Spielstätten bleibt schließlich zu klären, ob und inwiefern sich die Situation in Olympia von den dortigen Gegebenheiten unterscheidet.

Sandra Zipprich

1 Αριστερά: Διάλεξη του Frank Daubner στο πλαίσιο του «Ρωμικού Σεμιναρίου» | Links: Vortrag von Frank Daubner im Rahmen des Roman Seminar

2 Δεξιά: Οι επιστημονικές βοηθοί Martina Riedl και Sandra Zipprich στο τραπέζι με τις εκδόσεις του Ινστιτούτου | Rechts: Die wissenschaftlichen Hilfskräfte Martina Riedl und Sandra Zipprich bei der Betreuung des Büchertischs

5 Στο βάθος: Δεξίωση στη βεράντα του Ινστιτούτου κατά τη θερινή εορτή, 22 Μαΐου 2015 | Hintergrund: Festlicher Empfang anlässlich des Sommerfests am 22. Mai 2015 auf der Terrasse des Instituts

Εκδηλώσεις κατά το 2015

Veranstaltungen 2015

3 Οι συμμετέχοντες στη γερmano-ελληνική συνάντηση διδακτορικών φοιτητών | Die Teilnehmer während des deutsch-griechischen Doktorandenkolloquiums

4 Τα νέα αντεπιστέλλοντα μέλη παραλαμβάνουν τα πιστοποιητικά τους κατά την εορτή Winckelmann 2015: Κώστας Καλογερόπουλος, Penelope A. Mountjoy, Torsten Mattern, Katja Sporn, Ελισάβετ Π. Σιουμπάρα (από αρ. προς τα δ.) | Neue korrespondierende Mitglieder erhalten im Rahmen der Winckelmann-Feier am 11. Dezember 2015 ihre Urkunden: Kostas Kalogeropoulou, Penelope A. Mountjoy, Torsten Mattern, Katja Sporn, Elisavet P. Sioumpara (v.l.n.r.)

Επετειακές διαλέξεις | Festvorträge

1 Ο ομιλητής Klaus Fittschen και η διευθύντρια Katja Sporn κατά τη θερινή εορτή | Der Festredner Klaus Fittschen und die Direktorin Katja Sporn beim Sommerfest

Θερινή εορτή

Η ετήσια θερινή εορτή ξεκίνησε στις 22 Μαΐου 2015 με τη διάλεξη του πρώην διευθυντή του Γ.Α.Ι. Αθηνών Klaus Fittschen «Privatportraits mit Repliken: Bildnisse von Griechen der mittleren Kaiserzeit». Ακολούθως, χάρη στον καλό καιρό, παρατέθηκε δεξίωση στη βεράντα του Ινστιτούτου, κατά την οποία οι παρευρισκόμενοι είχαν την ευκαιρία να ανταλλάξουν απόψεις σε επιστημονικό και φιλικό επίπεδο.

Sommerfest

Am 22. Mai 2015 wurde das alljährliche Sommerfest durch den Festredner und früheren Ersten Direktor Klaus Fittschen mit einem Vortrag zu »Privatportraits mit Repliken: Bildnisse von Griechen der mittleren Kaiserzeit« eröffnet. Sommerliche Temperaturen luden anschließend zu einem Empfang auf der Institutsterrasse ein, der die Möglichkeit zum wissenschaftlichen und privaten Austausch bot.

2 Επίδοση τιμητικού τόμου στον τέως διευθυντή του Γ.Α.Ι. Αθηνών Wolf-Dietrich Niemeier: Διαμαντής Παναγιωτόπουλος, Barbara και Wolf-Dietrich Niemeier, Ουρανία Κουκά (από αρ. προς τα δ.) | Festschriftübergabe an den ehemaligen Ersten Direktor Wolf-Dietrich Niemeier: Diamantis Panagiotopoulos, Barbara und Wolf-Dietrich Niemeier, Ourania Kouka (v.l.n.r.)

DAI Deutsches Archäologisches Institut **ATHEN**

Einladung zum Sommerfest

Πρόσκληση στην θερινή εορτή

22.05.2015 / 20:00 Uhr

Festvortrag Prof. Dr. Klaus Fittschen (Wolfenbüttel) <i>Privatportraits mit Repliken: Bildnisse von Griechen in der mittleren Kaiserzeit</i> Anschließend findet ein Empfang auf der Institutsterrasse statt.	Ομιλία Prof. Dr. Klaus Fittschen (Wolfenbüttel) <i>Ιδιωτικά πορτρέτα με ρεπλικές: Προσωπογραφίες Ελλήνων κατά τους μέσους αυτοκρατορικούς χρόνους</i> <i>(η έκθεση θα δοθεί στα γερμανικά)</i> Θα ακολουθήσει δεξίωση στη βεράντα του Ινστιτούτου.
--	---

Γ.Α.Ι. Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο **ΑΘΗΝΩΝ**

www.dainst.org
sekretariat.athen@dainst.de

Φιλική 1
10678 Athen

Φειδιίου 1
10678 Αθήνα

Τηλ.: +30.210.330.74.00
(σε Αθήνα) (σε ταχυδρομείο)

3 Πρόσκληση στην θερινή εορτή 2015 | Einladung zum Sommerfest 2015

Επίδοση τιμητικού τόμου

Στις 7 Οκτωβρίου έγινε η επίδοση τιμητικού τόμου με τίτλο «Ein Minoer im Exil» στον τέως διευθυντή του Γ.Α.Ι. Αθηνών Wolf-Dietrich Niemeier. Μίλησαν ο Διαμαντής Παναγιωτόπουλος (Πανεπιστήμιο Χαϊδελβέργης) και η Ουρανία Κουκά (Πανεπιστήμιο Κύπρου).

Festschriftübergabe

Am 7. Oktober wurde dem ehemaligen Ersten Direktor der Abteilung Athen Wolf-Dietrich Niemeier die ihm gewidmete Festschrift »Ein Minoer im Exil« überreicht. Es sprachen Diamantis Panagiotopoulos (Heidelberg) und Ourania Kouka (Universität Zypern).

DAI Deutsches Archäologisches Institut ATHEN

Πρόσκληση στην εορτή Winckelmann
Einladung zur Winckelmann-Feier

11.12.2015 / 18:00 Uhr

Ετήσιος απολογισμός 2015 της Διευθύντριας
Prof. Dr. Katja Sporn

Ομιλία
Prof. Dr. Torsten Mattern (Trier)

Το Ασκληπιείο του Φενεού
Das Asklepieion von Pheneos

Im Anschluss an den Vortrag findet eine Einführung statt.

DAI Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο ΑΘΗΝΩΝ

Webseite: www.dai-athens.de

Telefon: +30 210 330 24 00

5 Ο ομιλητής κατά την εορτή Winckelmann 2015 Torsten Mattern | Der Festredner der Winckelmann-Feier 2015 Torsten Mattern

4 Πρόσκληση στην εορτή Winckelmann | Einladung zur Winckelmann-Feier

Η εορτή Winckelmann

Τα γενέθλια του Johann Joachim Winckelmann (9/12/1717–8/6/1768) ως θεμελιωτή της Κλασικής Αρχαιολογίας μετατρέπονται λόγω των εορτών Winckelmann σε διάφορα παραρτήματα του Γ.Α.Ι. σχεδόν σε μία διεθνή αρχαιολογική εορτή. Σύμφωνα με την παλαιή παράδοση δίνονται στην Αθήνα με αυτή την αφορμή δύο ομιλίες: Την έκθεση της διευθύντριας για τις εργασίες της τρέχουσας χρονιάς ακολουθεί μία εορταστική ομιλία ενός προσκεκλημένου συναδέλφου.

Το 2015 ο Torsten Mattern από το Πανεπιστήμιο Trier έδωσε διάλεξη με θέμα «Das Asklepieion von Pheneos».

Winckelmann-Feier

Der Geburtstag von Johann Joachim Winckelmann (9.12.1717–8.6.1768) als Begründer der Klassischen Archäologie wird durch die Winckelmann-Feiern an verschiedenen Standorten des DAI schon fast zu einem internationalen archäologischen Feiertag. Aus alter Tradition werden in Athen bei diesem Anlass zwei Vorträge gehalten: Dem Bericht der Direktorin über die Arbeiten des laufenden Jahres folgt ein Festvortrag eines/r Gastredners/in.

2015 sprach Torsten Mattern von der Universität Trier über »Das Asklepieion von Pheneos«.

Σειρές διαλέξεων | Vortragsreihen

Διαλέξεις του Ινστιτούτου

Στις διαλέξεις του Ινστιτούτου παρουσιάζονται τρέχοντα επιστημονικά θέματα και ερευνητικά αποτελέσματα από τον τομέα των κλασικών σπουδών, από Γερμανούς και Έλληνες ερευνητές καθώς και από μελετητές από όλο τον κόσμο.

Διοργάνωση | Organisation: Katja Sporn, Reinhard Senff
Επικοινωνία | Kontakt: sekretariat.athen@dainst.de

Dr. Nadin Burkhardt (Frankfurt/Main)

21.1.2015

Agieren im Gebauten. Die Veränderung im spätantiken Stadtraum vom 4. zum 5. Jh. in Griechenland

Prof. Dr. Anna Maria D'Onofrio (Neapel)

11.2.2015

The Burials with Weapons in the Early Iron Age Kerameikos: A Reappraisal of Ritual Aspects

Dr. Mantha Zarmakoupi (Athen)

25.02.2015

Die Hafenstadt Delos und ihre sozialen und wirtschaftlichen Netzwerke

Dr. Agathe Reingruber (Potsdam)

4.3.2015

Interaktion, Integration und Innovation im ägäischen Frühneolithikum

Hauskolloquien

In den Hauskolloquien des Instituts werden aktuelle wissenschaftliche Themen und Forschungsergebnisse aus dem Gebiet der Altertumswissenschaften von deutschen, griechischen und internationalen Wissenschaftlern zur Diskussion gestellt.

Dr. Klaus-Valtin von Eickstedt (Athen)

11.3.2015

Beobachtungen zur Wasserversorgung antiker Städte

Dr. Henning Börm (Konstanz)

23.3.2015

Hierarchie und Sukzession in der Spätantike. Nachfolgekrisen unter der Theodosianischen Dynastie (379 bis 455 n. Chr.)

Prof. Dr. Diamantis Panagiotopoulos

(Heidelberg)

8.4.2015

Siegeln im mykenischen Griechenland. Anatomie einer palatialen Praxis

Dr. Jutta Stroszeck (Athen)

4.11.2015

Ein Orakelheiligtum (Manteion) im Kerameikos

Dr. Moritz Kiderlen (Berlin)

2.12.2015

Fundverteilung und Archäometrie von Dreifußkesseln: neue Daten zu politischen und wirtschaftlichen Verknüpfungen innerhalb und außerhalb Griechenlands ca. 1100–700 v. Chr.

Prof. Dr. Elena Walter-Karydi (Athen)

14.7.2015

Goethe und die attischen Grabreliefs der Klassik

mit Präsentation ihres Buches

›Die Athener und ihre Gräber

(1000–300 v. Chr.)‹ durch R.

M. Schneider (München)

Αίγειρος

Η σειρά διαλέξεων «Αίγειρος» στο Γ.Α.Ι. Αθηνών προσφέρει τη δυνατότητα για μία διάλεξη, προπαντός στους νεότερους επιστήμονες που θέλουν να παρουσιάσουν και να θέσουν υπό κρίση τις μελέτες τους. Στις διαλέξεις είναι προσκεκλημένοι ένας ή δύο εισηγητές που εργάζονται σε θέματα παρόμοια με αυτό της διάλεξης και έχουν την ευκαιρία για ουσιαστικές παρατηρήσεις πριν από τη γενική συζήτηση.

Aigeiros

Die AIGEIPOS-Vortragsreihe am DAI Athen bietet ein Forum vor allem für jüngere Wissenschaftler, die ihre Projekte einem kritischen Publikum vor- und zur Diskussion stellen wollen. Zu den Vorträgen werden jeweils ein bis zwei Diskutanten eingeladen, die in einem dem Vortragsthema verwandten Bereich arbeiten und vor der allgemeinen Diskussion Gelegenheit zu einer eingehenderen Stellungnahme erhalten.

Διοργανωτές | Organisatoren: Anne Fohgrub, Johanna Fuchs, Martina Riedl, Ulrike Schulz, Melanie Spiegelhalter, Sandra Zipprich
Προτάσεις και ερωτήσεις στο | Vorschläge und Rückfragen an: aigeiros@dainst.de

Lydia Kappa (Berlin)

18.3.2015

Die Selbstdarstellungsmaßnahmen der antigonidischen Dynastie.

Die ersten Ergebnisse

Εισηγήτρια | Diskutant:in:

S. Agelidis (Athen)

Verena V. Hoft (Tübingen)

3.6.2015

Intarsienaugen. Ein Beitrag zur Polychromie antiker Steinskulpturen

Εισηγητής | Diskutant:

Stylios Katakis

Panagiotis Kontolaimos (Athen)

15.4.2015

Space Syntax Applications in Archeological Context. Debating Space in Time

Εισηγητές | Diskutanten:

C. Palyvou (Thessaloniki),

U. Thaler (Athen)

Simeon Tzonev (Basel)

11.11.2015

The Political Representation of the Ptolemies in Greece

Εισηγητής | Diskutant: Panagiotis Iossif

(Athen / Liège / Oxford)

Roman Seminar

Οι διαλέξεις του Ὑρωπαϊκοῦ Σεμιναρίου διεξάγονται στην Αθήνα, εν μέρει στο Γ.Α.Ι. και εν μέρει στο Μουσείο Μπενάκη.

Die Vorträge des Roman Seminar in Athen finden teilweise am DAI und teilweise am Benaki Museum statt.

Διοργανωτές | Organisatoren: Francesco Camia (Sapienza University of Rome), Valentina Di Napoli (ESAG), Dimitris Grigoropoulos, Vassilis Evangelidis (Hellenic Ministry of Education, Research and Religious Affairs), Dylan Rogers (American School of Classical Studies at Athens), Stavros Vlizon (Ionian University)

**ΡΩΜΑΪΚΟ ΣΕΜΙΝΑΡΙΟ
ROMAN SEMINAR**

PD Dr. Frank Daubner (Stuttgart)

19.3.2015

What on Earth Became of them all? Some Thoughts on the Fate of the Macedonians after the Battle of Pydna

Maria Tsouli (Sparta)

3.4.2015

Νεότερα στοιχεία για τη βόρεια Λακεδαίμονα κατά την περίοδο της ρωμαιοκρατίας

Prof. em. Petros Themelis (Athen)

21.5.2015

Από την ελληνιστική στη ρωμαϊκή Μεσσήνη

Prof. Isabella Baldini (Bologna)

3.12.2015

Pagan Statuary in Late Antique Athens

1 Συμμετέχοντες στο cluster 4 στο ιερό της Αφροδίτης στη βόρεια κλιτύ της Ακρόπολης της Αθήνας | Teilnehmer des Clustertreffens beim Aphroditeheiligtum am Nordabhang der Akropolis von Athen

Συνέδρια και σεμινάρια

Συνεδρίαση τα cluster για τα ιερά

Από τις 19 έως τις 21 Νοεμβρίου συνεδρίασαν στο αναγνωστήριο της Βιβλιοθήκης του Γ.Α.Ι. Αθηνών τα μέλη του cluster 4 του Γ.Α.Ι. «Heiligtümer. Kulttopographie und Kommunikationsformen im sakralen Kontext» (Ιερά. Ιερή τοπογραφία και μορφές επικοινωνίας σε θρησκευτικό πλαίσιο). Αντικείμενο του cluster αποτελεί η ανάλυση των μορφών επικοινωνίας, λεκτικών και μη, κατά τη θρησκευτική πράξη, όπου τα ιερά και το περιβάλλον τους νοούνται ως σύνθετα συστήματα επικοινωνίας. Στο πλαίσιο αυτό, οι συμμετέχοντες στη συνάντηση συζήτησαν μαζί με προσκεκλημένους επιστήμονες και με το κοινό για το επιμέρους θέμα «Erscheinungen des Göttlichen und Divinisierung» (Εκφάνσεις του θεϊκού και αποθέωση). Οι εργασίες της συνάντησης των 20 επιστημόνων από τη Γερμανία, την Αυστρία και την Ελλάδα ολοκληρώθηκαν με μία επίσκεψη στην Ακρόπολη, που συνδυάστηκε και με ξενάγηση από την Ελισάβετ Σιουμπάρα, αρχαιολόγο της Υπηρεσίας Συντήρησης Μνημείων Ακρόπολης· ακολούθησε επίσκεψη στο Μουσείο Ακρόπολης και ξενάγηση από τον διευθυντή του Μουσείου, Δημήτριο Παντερμαλή.

Tagungen und Workshops

Clustertagung Heiligtümer

Vom 19. bis 21. November trafen sich die Teilnehmer des Forschungsclusters 4, »Heiligtümer. Kulttopographie und Kommunikationsformen im sakralen Kontext« in der Bibliothek des DAI Athen. Ziel des Clusters ist es, die verbalen und nonverbalen Kommunikationsformen religiöser Praxis in antiken Gesellschaften zu analysieren, wobei Heiligtümer und ihr Umfeld als komplexe Systeme der Kommunikation verstanden werden. Die Teilnehmer diskutierten in diesem Rahmen gemeinsam mit Gästen über »Erscheinungen des Göttlichen und Divinisierung«. Ein Besuch der Akropolis in Verbindung mit einer Führung durch die beim Restaurierungsprojekt der Athener Akropolis tätige Archäologin Elisavet Sioumpara und des Akropolismuseums durch den Museumsdirektor, Dimitrios Pantermalis, am letzten Tag rundete die Veranstaltung für die 20 Teilnehmer aus Deutschland, Österreich und Griechenland ab.

CLUSTERFORSCHUNG des Deutschen Archäologischen Instituts

CLUSTER 4: HEILIGTÜMER, KULTOPOGRAPHIE UND KOMMUNIKATIONSFORMEN IM SAKRALEN KONTEXT

»Erscheinungen des Göttlichen – Divinisierung«

DAI Deutsches Archäologisches Institut **ATHEN**

Fakultät I (GI) – Institut Athen
 sekretariat.athens@dai.de
 Telefon: +30 210 330 34 90
 Fax: +30 210 330 47 83

10.-21. NOVEMBER 2015
 TREFFEN IM LESESAAL DER BIBLIOTHEK

PROGRAMM

10 Die Dauer der Vorträge beträgt 20 Minuten mit 10 Minuten Diskussion bzw. 30 Minuten mit 15 Minuten Diskussion (Tandemvorträge).

Dienstag 18. November 2015

10.00 Uhr 10 Katja Sporn (athen)
Begriffung und Einführung

ANIKONISMIUS UND BILDLOSE KOMMUNIKATION

10.30 Uhr 10 Tilmann Vachta (athen)
Überlegungen zur Symbolik ikonographischer Werkzeuge

11.00 Uhr 10 Kallippos (athen)
11.30 Uhr 10 Sophie Hild (athen)
Erscheinungen des Göttlichen in der phönizisch-punischen Kultur

12.00 Uhr 10 Katja Sporn (athen)
Anikonismus und Objektverehrung in Griechenland

12.30 Uhr 10 Jutta Stenzel (athen)
Divination im Kanonismus

13.00 Uhr 10 Kallippos (athen)

BILDHAFTHE DARSTELLUNGEN

14.30 Uhr 10 Guyon Lindtzen (athen)
Erscheinungen des Göttlichen in Iran und Zentralasien – das 1. Jahrtausend v. Chr.

15.00 Uhr 10 Susanne Becker (athen)
Götterbilder im frühen Olympia

15.30 Uhr 10 Helga Bock (athen)
Die Visualisierung göttlicher Wirkungskraft am Beispiel der Artemis Ephesia

16.00 Uhr 10 Kallippos (athen)

16.30 Uhr 10 Ines Kaser (athen)
Kultbild und oder Wirtshaus – die Apollonstatue des Kanakas aus dem Heiligtum in Didyma

DIVINISIERUNG

17.00 Uhr 10 Julia Budka (athen)
Verehrung von König und Gott für Leben, Heil, Gesundheit und mehr: Kommunikationsformen der Bevölkerung ägyptischer Fundplätze in Nubien (Studien) im Neuen Reich

18.00 Uhr 10 Gemeinsames Abendessen für Cluster Teilnehmer (athen)

Freitag 20. November 2015

EPIPHANIE UND PERFORMANZ

10.00 Uhr 10 Ulrich Thaler (athen)
Res absconditus – das verhehlte, Unsichtbare und Unsichtbares in zwei ägyptischen Wandbildern

10.30 Uhr 10 Ulrike Eggli-Gutner – Jessica Schrader (timgen)
Gepirchige Götter – Von der Epiphanie zum Kultbild

11.15 Uhr 10 Kallippos (athen)

11.45 Uhr 10 Christoph Aulrich (athen)
Vom Kultbild zur Epiphanie

12.15 Uhr 10 Uta Krenn (athen)
Die Epiphanie der ersten Demeter im Erychthonionstempel

12.45 Uhr 10 Jan-Henrik Hartung (athen)
Inzentrierte Epiphane in der griechischen Sakralarchitektur

13.15 Uhr 10 Kallippos (athen)

14.45 Uhr 10 Henner von Hesberg (athen)
Die modale Inzentrierung von Epiphanie – Tempelmodelle und Götterbilder

15.15 Uhr 10 Valia Boecker (athen)
Theophanie und Transubstanzierung – Asklepieion in Griechenland und das Heiligtum von Freiluft

15.45 Uhr 10 Kallippos (athen)

16.15 Uhr 10 Sol Aguilón (athen) – Andrea Eßland (timgen)
»Denn über die Gestalt der Götter ... wird vielerlei behauptet« – Erscheinungen des Göttlichen an der Grenze zur Unterwelt

17.00 Uhr 10 Mike Schelle (athen)
Die Inzentrierung des Göttlichen in der altägyptischen Sakralarchitektur

17.30 Uhr 10 Abschlussveranstaltungen

19.00 Uhr 10 Gemeinsames Abendessen für Cluster Teilnehmer (athen)

Samstag 21. November 2015

EXCURSION für Cluster Teilnehmer

10.00 Uhr 10 Alopeka o. Alopekismos

nachmittags 10 Weinabschmeckung

3 Οι συμμετέχοντες στη γερμανο-ελληνική συνάντηση υποψηφίων διδακτόρων | Die Teilnehmer während des deutsch-griechischen Doktorandenkolloquiums

Γερμανο-ελληνική συνάντηση υποψηφίων διδακτόρων

Στις 30 και 31 Οκτωβρίου έλαβε χώρα στο Γ.Α.Ι. η δεύτερη γερμανο-ελληνική συνάντηση υποψηφίων διδακτόρων με τίτλο «Νεκροταφεία και έθιμα ταφής στην αρχαία Ελλάδα». Στη συνάντηση συμμετείχαν καθηγητές και δέκα υποψήφιοι διδάκτορες από την Ελλάδα και τη Γερμανία. Επόπτες καθηγητές ήταν εκτός από την Katja Sporn και τη Jutta Stroszeck (Γ.Α.Ι. Αθηνών) ο Δημήτρης Μποσνάκης (FU πανεπιστήμιο Βερολίνου) και η Νότα Κούρου (πανεπιστήμιο Αθηνών).

Deutsch-griechisches Doktoranden- kolloquium

Am 30. und 31. Oktober fand nun bereits das zweite Mal ein dreitägiges deutsch-griechisches Doktorandenkolloquium am DAI statt, das unter Beteiligung von Professoren und zehn Doktoranden aus Griechenland und Deutschland in diesem Jahr unter dem Titel »Nekropolen und Grabrituale im antiken Griechenland« stand. Betreuende Dozenten waren außer Katja Sporn und Jutta Stroszeck (DAI Athen) auch Dimitris Bosnakis (Universität Rhethymnon), Johanna Fabricius (FU Berlin) und Nota Kourou (Universität Athen).

PROGRAMM

30. Oktober – 1. November 2015 | Vortragssaal, 2. Stock

2. Deutsch-griechisches Doktorandenkolloquium

»Nekropolen und Grabrituale im antiken Griechenland«

DAI Deutsches Archäologisches Institut ATHEN

Fidou 1
GR-10676 Athen

sekretariat.athen@dainst.de
Telefon: +30.210.3307400
Fax: +30.210.3814762

Zeit	Name	Vortragstitel
Fr, 09.30-09.45 Uhr	Katja Sporn (DAI Athen)	Begrüßung
Fr, 09.45-10.45 Uhr	Nota Kourou (Universität Athen)	Mortuary rituals and communal cults in EIA Aegean cemeteries: an overview
Fr, 10.45-11.15 Uhr	Kaffeepause	
Fr, 11.15-12.15 Uhr	Dimitris Bosnakis (Universität Kreta)	«Ταπενωμένοι και καταφρονεμένοι» νεκροί: μια αρχαιολογική επισκόπηση
Fr, 12.15-13.15 Uhr	Olga Kaklamani (Diss. Athen, Klassische Archäologie)	Funerary rites in the EIA Cyclades
Fr, 13.15-14.15 Uhr	Mittagspause	
Fr, 14.15-15.15 Uhr	Anastasios Kakamanoudis (Diss. Thessaloniki, Klassische Archäologie)	Τιφικοί τύμβοι και οργάνωση νεκροταφείων στην αρχαία Θεσσαλία, Ηπειρο και Μακεδονία κατά την Πρώτη Εποχή του Σιδήρου
Fr, 15.15-16.15 Uhr	Anthi Angeli (Diss. Athen, Klassische Archäologie)	Τα νεκροταφεία της Αιθριακής κατά τους αρχαίους και τους κλασικούς χρόνους
Fr, 16.15-16.30 Uhr	Kaffeepause	
Fr, 16.30-17.30 Uhr	Anthoula Tsaroucha (Diss. Ioannina, Kl. Arch.)	Αρχαία Άρφισσα, η πόλη και τα νεκροταφεία της
Fr, 17.30-18.30 Uhr	Jenny Schleböfer (Diss. Berlin, Klassische Archäologie)	Zubereitung und Verzehr von Leichenschmausen innerhalb der Nekropole von Halicis. Säßen die Trauernden auf den Gräbern und schmaussten?
Sa, 9.30-10.30 Uhr	Camilla S. Lundgren (Diss. Marburg, Klassische Archäologie)	Einflüsse Griechenlands auf die Grabmonumente der Karischen Chersonesos
Sa, 10.30-11.30 Uhr	Luisa Balandat (Diss. Tübingen, Klass. Arch.)	Archaische Grabstelen außerhalb Attikas: Ergebnisse und Aussichten
Sa, 11.30-11.50 Uhr	Kaffeepause	
Sa, 11.50-12.50 Uhr	Katja Sporn (DAI Athen)	Außerattische Grabreliefs des 5. und 4. Jhs. v. Chr.
Sa, 12.50-13.45 Uhr	Mittagspause	
Sa, 13.45-14.45 Uhr	Katy Opitz (Diss. Tübingen, Klassische Archäologie)	Ornament und Form. Attische Marmorlekythen im Kontext klassi- scher Sepulkralkunst
Sa, 14.45-15.45 Uhr	Johanna Fabricius (FU Berlin)	Gegen Erbschleicherei und Bürgerrechtsbetrug: zur Funktion attischer Marmorlekythen bei der Konstruktion von Descendenzstrukturen
Sa, 15.45-16.00 Uhr	Kaffeepause	
Sa, 16.00-17.00 Uhr	Dimitra Terzopoulou (Diss. Thessaloniki, Klassische Archäologie)	Τύποι επιταφίων αναγλύφων και η λειτουργία τους στις νεκροπόλεις της Θεσσαλονίκης
Sa, 17.00-18.00 Uhr	Kathrin Weber (Diss. Frankfurt, Klassische Archäologie)	Die regionalspezifische Darstellung von Athletik und Bildung auf hellenistischen Grabreliefs
Sa, 18.00-18.30 Uhr	~ Abschlussdiskussion ~	
So, 10.00-13.00 Uhr	~ Besuch im Kerameikos ~	mit Julia Stroszcek (DAI Athen) ~

6 Οι συμμετέχοντες στο πρώτο πρακτικό σεμινάριο κεραμεικής στο αττικό λατομείο αργίλου στο οροπέδιο του Σκούρτα | Die Teilnehmer des ersten Keramikworkshops in den attischen Tonlagerstätten der Skourta-Hochebene

5 Σεμινάριο λίθου στον Κεραμεικό για τις νεαρές συνεργάτιδες του Γ.Α.Ι. Αθηνών | Grundlagen-Steinseminar im Kerameikos für die jungen Mitarbeiterinnen am DAI Athen

Σεμινάριο λίθου

Στο πλαίσιο της μετεκπαίδευσης του επισημονικού προσωπικού του Γ.Α.Ι. Αθηνών, η Jutta Stroszeck παρέδωσε για πρώτη φορά στις 26 Ιανουαρίου 2015, στον Κεραμεικό, ένα σεμινάριο με θέμα τα αρχαία υλικά δόμησης και τη χρήση τους, με βάση το παράδειγμα του Κεραμεικού.

Steinseminar

Am 26. Januar 2015 hielt Jutta Stroszeck im Rahmen der Nachwuchsförderung erstmalig im Kerameikos für die wissenschaftlichen Hilfskräfte des DAI Athen einen Fortbildungskurs zu antiken Baumaterialien und ihrer Verwendung am Beispiel des Kerameikos ab.

Πρακτικό σεμινάριο κεραμεικής

Στις 3-4 Σεπτεμβρίου 2015 διεξήχθη από τη Jutta Stroszeck και τη Melanie Spiegelhalter, σε συνεργασία με τη Βικτωρία Σαμπετάι (Ακαδημία Αθηνών), ένα πρακτικό σεμινάριο για την κεραμεική, που πρόσφερε σε ένα μικρό κύκλο φοιτητών από τη Γερμανία και την Ελλάδα τη δυνατότητα να εμβαθύνουν στην αττική κεραμεική παραγωγή των τελών του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Συμμετέχοντες: Elisa Bandlow, Marcus Cyron, Franziska Lehmann, Claudia Nappert, Απόστολος Θάνος, Sandra Zipprich.

Συνεργασία: Βικτωρία Σαμπετάι, Ακαδημία Αθηνών.

Keramikworkshop

Am 3. und 4. September 2015 wurde von Jutta Stroszeck und Melanie Spiegelhalter in Zusammenarbeit mit Viktoria Sabetai (Akademie von Athen) ein Keramikseminar durchgeführt, mit dem im kleinen Kreis von sieben Studenten aus Deutschland und Griechenland ein besonderer Einblick in die attische Keramikproduktion am Ende des 5. Jhs. v. Chr. geboten wurde. Teilnehmer: Elisa Bandlow, Marcus Cyron, Franziska Lehmann, Claudia Nappert, Apostolos Thanos, Sandra Zipprich.

Kooperationspartner: V. Sabetai, Akademie von Athen.

PROGRAMM

3. – 4. September 2015

Programm Keramik-Workshop
am DAI Athen

DAI Deutsches Archäologisches Institut ATHEN

Fidou 1
GR-10678 Athen
kerameikos.athens@dainst.de
Telefon: +30-210.324 08 03
+30-210.325 27 38
Fax: +30-210.381 47 62

1. Tag, Donnerstag, 03.09.15

Do, 9.00-9.15 Uhr	<i>Begrüßung und Einführung im Vortragssaal, Fidou 1</i>	
Do, 9.15-9.45 Uhr	<i>*Rotfigurige Hochzeitsgefäße des Frauenbadmalers im Kerameikos (430-420 v.Chr.),* [dieser Vortrag wird auf englisch gehalten]</i>	Dr. V. Sabetai (Athen)
Do, 9.45-10.15 Uhr	<i>*Signaturen von Töpfern und Vasenmalern am Ende des 5. Jhs.v.Chr.: Ein Überblick*</i>	E.-L. Baudouin (Maison)
Do, 10.15-10.45 Uhr	<i>*Beazley: Malerhände und Methoden der Zuweisung*</i>	N. Nappert (Maison)
Do, 10.45-11.00 Uhr		Kaffeepause
Do, 11.00-11.30 Uhr	<i>*Das Repertoire der Bildthemen in der rf. Vasenmalerei 425-390*</i>	M. J. Bensch (Maison)
Do, 11.30-12.00 Uhr	<i>*Zwischen Koroplast und Vasenmaler: Sokrates Krokodil(e) aus Athen*</i>	F. Lehmann (Berlin)
Do, 12.00-12.30 Uhr	<i>*Marsyas-maler, Tafelmaler*</i>	A. Thanos (Thessaloniki)
Do, 12.30-13.00 Uhr	<i>*Die Werkstatt des Jena-Malers: Formen und ikonographisches Repertoire*</i>	S. Zippich (Athen)
Do, 13.00-13.20 Uhr	 	Indies
Do, 13.20-13.50 Uhr	<i>*Formenrepertoire des späten 5. Jhs: Gebrauchs- und Feinkeramik, Dokumentation*</i>	M. Spiegelhalter (Athen)
Do, 13.50-14.20 Uhr	<i>*Keramik und Vasenmaler vom Ende des 5. Jhs.v.Chr. auf Wikipedia*</i>	M. Cyron (Schweiz)
Do, 14.30 Uhr	<i>Abfahrt zum Besuch einer athenischen Töpferei (Attic Black)</i>	
Do, 20.00 Uhr	 	Gemeinsames Abendessen

2. Tag, Freitag, 04.09.15

Fr, 9.30 Uhr	<i>Besuch des Kerameikos, Treffpunkt am Eingang zum Museum, Ermou 148</i>	
Fr, 10.00-10.30 Uhr	<i>*Kontexte im Kerameikos*</i>	Dr. J. Stroszeck (Athen)
Fr, 13.00 Uhr	 	Indies in einer Taverna am Kerameikos
Fr, 15.00 Uhr	<i>Abfahrt zum Besuch attischer Tonvorkommen</i>	
Fr, 20.00 Uhr	 	Abschließendes gemeinsames Abendessen

1 Ομαδική φωτογραφία των συμμετεχόντων στο σεμινάριο Φωκίδας του 2015 | Gruppenfoto der Teilnehmer des Phokis-Kurs 2015

Σεμινάριο Φωκίδας

Στις 16–24/10/2015 έλαβε πάλι χώρα ένα σεμινάριο του Γ.Α.Ι. για τη γνωριμία των αρχαιοτήτων του τόπου, το οποίο αυτή τη χρονιά είχε ως αντικείμενο τις πόλεις, τις οχυρώσεις και τα ιερά στη Φωκίδα. Διοργανώθηκε υπό τη διεύθυνση του Peter Funke (Πανεπιστήμιο Münster) και της Katja Sporn (Γ.Α.Ι. Αθηνών) και πραγματοποιήθηκε με τη μεγάλη υποστήριξη των Εφορειών Αρχαιοτήτων της Φωκίδας (Νάνσυ Ψάλη, Νίκος Πετρόχειλος, Ανθή Τσαρούχα), της Φθιώτιδας (Μαρία Παπακωνσταντίνου, Πέτρος Κουνούκλας, Μαρία Παπαγεωργίου) και της Βοιωτίας καθώς και του Πάνου Βαλαβάνη (Πανεπιστήμιο Αθηνών).

Οι παρακάτω νέοι επιστήμονες διαφόρων αρχαιολογικών ειδικοτήτων από τη Γερμανία έλαβαν μέρος: Philipp Baas (Πανεπιστήμιο Tübingen), Cordula Bachmann (Πανεπιστήμιο Erfurt), Christoph Begass (Πανεπιστήμιο Mainz), Χάρης Χρυσάφης (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Thomas Hintermann (Πανεπιστήμιο Zürich), Fabian Knopf (Τεχνολογικό Πανεπιστήμιο Dresden), Philipp Kobusch (Πανεπιστήμιο Kiel), Eric Laufer (Γ.Α.Ι. Αθηνών), Yves Löbel (Πανεπιστήμιο Magdeburg), Sabine Neumann (Πανεπιστήμιο Marburg), Sandra Scheuble-Reiter (Πανεπιστήμιο Halle-Wittenberg).

Phokis-Kurs

Vom 16. bis 24.10.2015 fand wieder ein länderkundlicher Studienkurs am DAI statt, der dieses Jahr Städte, Festungen und Heiligtümer rings um den Parnassos im antiken Phokis zum Ziel hatte. Unter der Leitung von Peter Funke (Universität Münster) und Katja Sporn (DAI Athen) wurde der Kurs organisatorisch von Nils Hellner (DAI Athen) vorbereitet und mit großer Unterstützung der Ephorien von Phokis (Nancy Psalti, Nikos Petrocheilos, Anthi Tsaroucha), Phthiotis (Maria Papakonstantinou, Petros Kounouklas, Maria Papageorgiou) und Boiotia sowie Panos Valavanis (Universität Athen) durchgeführt.

Folgende Nachwuchswissenschaftler verschiedener altertumswissenschaftlicher Disziplinen aus Deutschland nahmen teil: Philipp Baas (Universität Tübingen), Cordula Bachmann (Universität Erfurt), Christoph Begass (Universität Mainz), Charis Chrysafigis (Universität Athen), Thomas Hintermann (Universität Zürich), Fabian Knopf (Technische Universität Dresden), Philipp Kobusch (Universität Kiel), Eric Laufer (DAI Athen), Yves Löbel (Universität Magdeburg), Sabine Neumann (Universität Marburg), Sandra Scheuble-Reiter (Universität Halle-Wittenberg).

2 Ο Πάρνασσός από τα ΒΑ | Der Parnassos von NO

3 Ομαδικά μαθήματα επιγραφικής στο Πολύδροσο | Kollektive Inschriftenstudien in Polydroso

Wissensräume

1 Γ.Α.Ι. Αθηνών, βιβλιοθήκη, ο νέος
εξώστης | DAI Athen, Bibliothek, die
neue Empore

Γνωστικά πεδία

2 Στο βάθος: Γ.Α.Ι.
Αθηνών, η βιβλιοθήκη
το έτος 1956 | Hinter-
grund: DAI Athen, die
Bibliothek im Jahre 1956

1 Γ.Α.Ι. Αθήνας, Το αναγνωστήριο της βιβλιοθήκης μετά την ανακαίνιση του 2015 | DAI Athen, Lesesaal der Bibliothek nach dem Umbau 2015

Ερευνητικές υποδομές

Η αρχαιολογική συλλογή

Ώρες λειτουργίας: μετά από συνεννόηση

Το επιστημονικό αρχείο

Ώρες λειτουργίας:

Δευτέρα–Παρασκευή, 9–15

Βιβλιοθήκη

Το καλοκαίρι του 2015 κατασκευάστηκε στο αναγνωστήριο ένας εξώστης, προκειμένου να μπορεί να χρησιμοποιηθεί και πάλι το ανώτερο τμήμα των βιβλιοθηκών στον πίσω τοίχο (εικ. 1). Ο εξώστης είναι προσβάσιμος μέσω μιας καινούριας σκάλας στο γειτονικό χώρο.

Ώρες λειτουργίας: Δευτέρα–Παρασκευή, 9–20
Σάββατο, 9–13:30

Φωτογραφικό αρχείο

Ώρες λειτουργίας:

Δευτέρα–Παρασκευή, 9–15

Forschungsressourcen

Antikensammlung

Öffnungszeiten: nach Voranmeldung

Archiv

Öffnungszeiten:

Montag–Freitag, 9–15 Uhr

Bibliothek

Im Sommer 2015 wurde in den Lesesaal der Bibliothek eine Galerie eingebaut, um den oberen Teil der Regale an der Frontwand wieder nutzen zu können (**Abb. 1**). Die Galerie ist über eine neue Treppe im Nebenraum begehbar.

Öffnungszeiten:

Montag–Freitag, 9–20 Uhr

Samstag, 9–13.30 Uhr

Fotothek

Öffnungszeiten:

Montag–Freitag, 9–15 Uhr

Νέες εκδόσεις

Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung, Τόμος 127/128, 2012/2013

Το περιοδικό *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* εκδίδεται σε ετήσια βάση από το 1876 και τα άρθρα που κατατίθενται για δημοσίευση αξιολογούνται από κριτές (peer review).

Η καθυστέρηση που είχε προκύψει το τελευταίο διάστημα έχει μειωθεί με τη δημοσίευση του παρόντος διπλού τεύχους. Το τελευταίο είναι ο δεύτερος τόμος μιας πιο σύγχρονης έκδοσης του περιοδικού με νέα μορφή, που περιλαμβάνει εκτός από έγχρωμες εικόνες μεγαλύτερο αριθμό σχεδίων και κυρίως επιτρέπει την πιο στενή σύνδεση μεταξύ κειμένου και εικόνας. Περιλαμβάνει άρθρα σχετικά με κεραμική, αρχιτεκτονική, τεχνικές δόμησης και αποδόμησης, γλυπτική και πολεοδομική εξέλιξη καθώς και ένα αφιέρωμα στον μεγάλο Έλληνα αρχαιολόγο Γιώργο Δεσποίνη. Τα δώδεκα γερμανικά και αγγλικά άρθρα καλύπτουν ένα χρονικό διάστημα περίπου από το 3000 π.Χ. έως τον ύστερο 7^ο αιώνα μ.Χ.

Υπό το πρίσμα της δέσμευσης του Γ.Α.Ι. ως προς το ζήτημα αντικειμένων άγνωστης προέλευσης (<http://www.dainst.org/publikationen/selbstverpflichtung>) αξίζει να επισημανθεί το άρθρο για τα πρώιμα κυκλαδικά λίθινα εργαλεία και ειδώλια, το οποίο ασχολείται με διεξοδικό τρόπο με το πρόβλημα των αρχαιολογικών ευρημάτων χωρίς προέλευση, την επιστροφή τους, καθώς και με την αντιμετώπιση των συλλογών που περιλαμβάνουν αντικείμενα τα οποία αγοράστηκαν τα παλαιότερα χρόνια στο εμπόριο έργων τέχνης. Η μελέτη τοποθετείται σε ένα διπλό πλαίσιο με αρχαιομετρικές αναλύσεις των υπό εξέταση ευρημάτων και την πρόσφατη επιστροφή στην Ελλάδα δύο γνωστών αντικειμένων από το Μουσείο της Καρλσρούης τον Ιούνιο του 2014.

Athenaia 7

E. Vikela, Apollo, Artemis, Leto. Eine Untersuchung zur Typologie, Ikonographie und Hermeneutik der drei Gottheiten auf griechischen Weihreliefs

Τα αναθηματικά ανάγλυφα αποτελούν μια ιδιαίτερη κατηγορία εικονιστικών μνημείων, τα οποία διακρίνονται από ξεχωριστούς εικονογραφικούς και θεματικούς κανόνες. Προσφέρουν μεγάλες ερμηνευτικές δυνατότητες καθώς η τυπολογία τους επηρεάζεται από θρησκευτικούς, ιστορικούς και τοπικούς παράγοντες. Ενίοτε είναι διακριτές οι συγγένειες με την εικονογραφία της αγγειογραφίας και της γλυπτικής. Η μελέτη των αναθηματικών αναγλύφων της απολλώνιας τριάδας προσφέρει πλούσιο υλικό με πολλές και διαφορετικές πτυχές. Αυτό προκύπτει από τη μεγάλη σημασία που είχαν ο Απόλλων, η Άρτεμις και η Λητώ είτε ως τριάδα είτε μεμονωμένα στον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, από την αρχαϊκή εποχή έως την ύστερη ελληνιστική περίοδο. Οι γραπτές πηγές παρέχουν πολλές πλη-

Neuerscheinungen der Redaktion

Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung, Band 127/128, 2012/2013

Die Athenischen Mitteilungen erscheinen seit 1876 jährlich, eingereichte Artikel unterliegen seit 2007 einem Begutachtungsverfahren (peer review). Ein zwischenzeitlich entstandener Publikationsrückstand konnte mit dem vorliegenden Doppelband reduziert werden.

Der aktuelle Band der Athenischen Mitteilungen ist der zweite in einem neuen, moderneren Format, das neben farbigen Textabbildungen und einer größeren Wiedergabe von Plänen v. a. eine engere Verbindung textlicher und bildlicher Information erlaubt. Er umfasst Beiträge zur Keramik, Architektur, (Ab-)Bautechnik, Skulptur und Stadtentwicklung sowie einen Nachruf auf den großen griechischen Archäologen Giorgos Despinis. Die zwölf deutsch- und englischsprachigen Aufsätze decken einen Zeitraum von etwa 3000 v. Chr. bis ins späte 7. Jh. n. Chr. ab.

Vor dem Hintergrund der Selbstverpflichtung des DAI zum Umgang mit Artefakten unklarer Herkunft (<http://www.dainst.org/publikationen/selbstverpflichtung>) ist ein Beitrag zu Steingefäßen und Idolen des Frühkykladikums hervorzuheben, der sich ausführlich mit der Problematik provenienzenloser archäologischer Stücke und deren Restitution, sowie dem Umgang von Kunstsammlungen mit in früheren Jahren aus dem Kunsthandel angekauften Objekten auseinandersetzt. Den doppelten Kontext hierzu bilden naturwissenschaftliche Analysen an den diskutierten Funden und die konkrete Rückführung zweier prominenter Stücke aus dem Badischen Landesmuseum Karlsruhe nach Griechenland im Juni 2014.

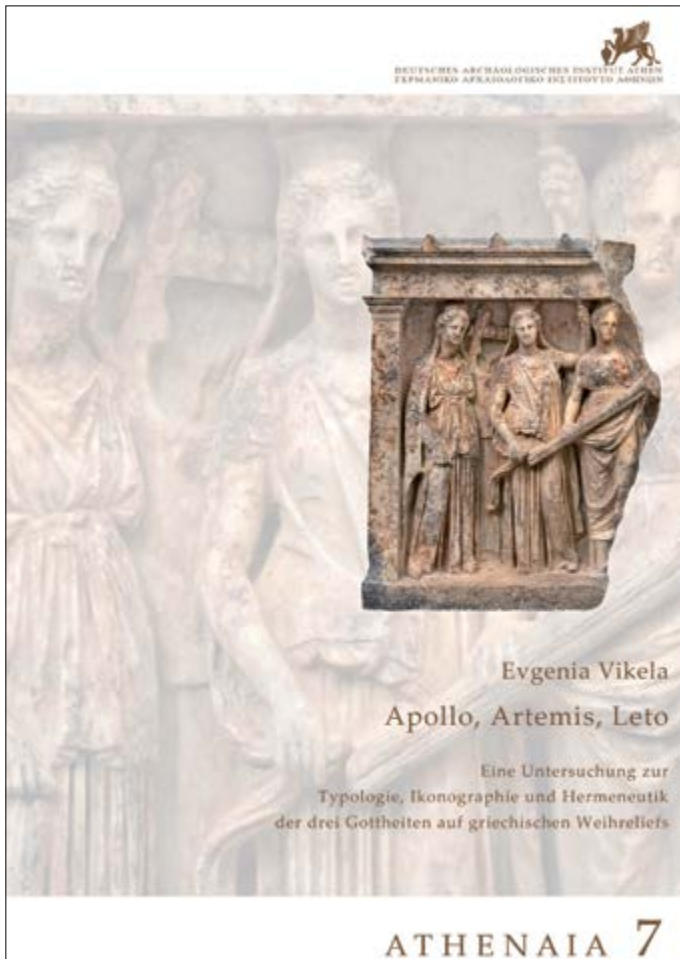
Athenaia 7

E. Vikela, Apollo, Artemis, Leto. Eine Untersuchung zur Typologie, Ikonographie und Hermeneutik der drei Gottheiten auf griechischen Weihreliefs

In der griechischen Antike bildeten Weihreliefs eine besondere Kategorie von Bilddenkmälern, die eigenen ikonographischen wie inhaltlichen Regeln unterlagen. Ihr Aussagepotential ist vielschichtig, da religiöse, historische, sowie regionale Faktoren ihre Bildtypologie beeinflussten. Annäherungen an die Ikonographie der Vasenmalerei oder der Freiplastik sind zuweilen erkennbar. Die Erforschung der Weihreliefs der apollinischen Trias bietet eine Fülle von Material, um das Studium aus vielen verschiedenen Ausgangspunkten zu entwickeln. Dies ergibt sich aus der von der Archaik bis zum Späthellenismus großen Bedeutung, welche Apollon, Artemis und Leto, sei es zusammen oder einzeln, im griechischen Kulturkreis genossen. Schriftquellen bieten zahlreiche Informationen, die das breite Aufgabenspektrum der drei Götter enthüllen und damit den Schutz und die Fürsorge, die diese den antiken Städten und ihren Bürgern zukommen ließen, zum Ausdruck bringen.

ροφορίες, οι οποίες διαφωτίζουν το ευρύ πεδίο δράσης των τριών θεών και εκφράζουν την προστασία και την φροντίδα που έδειχναν για τις αρχαίες πόλεις και τους πολίτες τους. Οι ανάγλυφες συνθέσεις μαρτυρούν την προσπάθεια επαφής των πιστών με τους θεούς είτε ως άτομα είτε ως οικογένειες. Μέσω της μελέτης όλων των διαθέσιμων πληροφοριών τα αναθήματα ερμηνεύονται ως συμβολικές εικόνες των πολλών και διαφορετικών δράσεων των θεών που λειτουργούν με παραδειγματικό χαρακτήρα τόσο για τη θρησκεία όσο και για την κοινωνική ιστορία και την πολιτική ιδεολογία της αρχαίας Ελλάδας.

Εκδότες: Katja Sporn, Reinhard Senff | Προϊστάμενος τμήματος εκδόσεων: Ulrich Thaler | Συνεργάτιδα: Ulrike Schulz

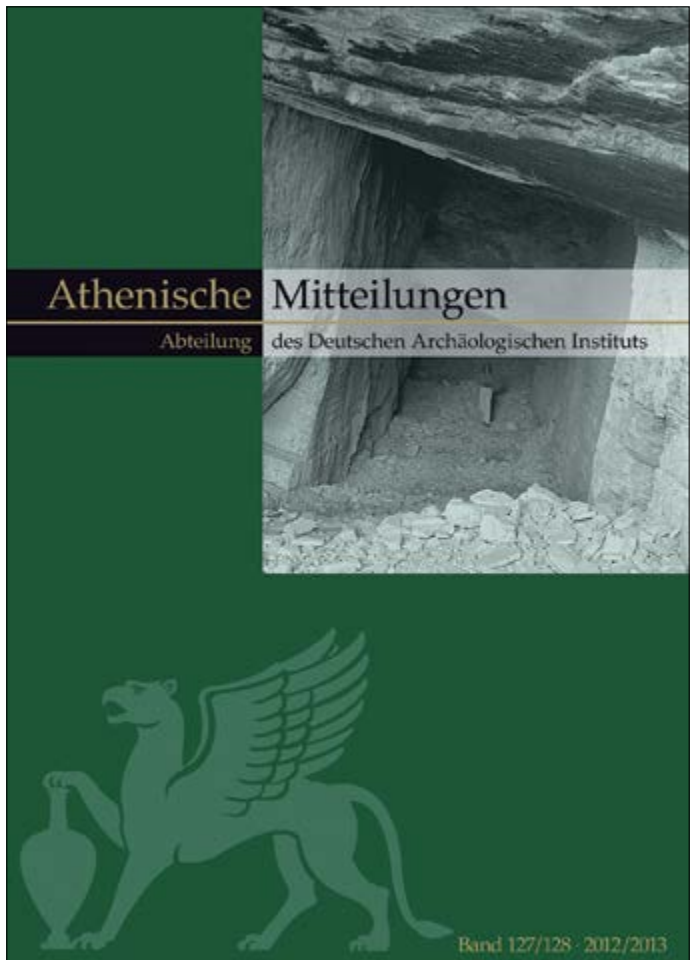
1 Εξώφυλλο του 7^{ου} τόμου
της σειράς Athenaia |
Titelblatt Athenaia 7

368 Seiten, 69 Tafeln (s/w)
21 × 29,7 cm, broschiert
€ 60,00
ISBN 978-3-7774-2289-3
www.hirmervverlag.de

Die Reliefkompositionen belegen den von den Gläubigen als Individuen oder als Familien-
gruppen mit den Göttern gesuchten Kontakt. Durch die Erforschung aller zur Verfügung
stehenden Informationen werden die Votive als Sinnbilder der weitreichenden Funktio-
nen dieser drei Gottheiten erfasst, die einen paradigmatischen Charakter sowohl für die
Religion, als auch für die Sozialgeschichte und die politische Ideologie des antiken Grie-
chenlands hatten.

Herausgeber: Katja Sporn, Reinhard Senff | Referent: Ulrich Thaler | Mitarbeit: Ulrike Schulz

2 Εξώφυλλο του περιοδικού
AM 127/128 | Titelblatt AM
127/128

XIV, 356 Seiten mit 192 Abb.
21 × 29,7 cm, Hardcover
€ 69,00
ISBN 978-3-7861-2737-6
www.reimer-mann-verlag.de

Πρόσωπα

Personen

2 Στο βάθος: Ξενάγηση για όλους τους συνεργάτες του Ινστιτούτου στις τρέχουσες ανασκαφές στον Κεραμεικό | Hintergrund: Besichtigung der aktuellen Grabungen im Kerameikos durch die Mitarbeiter des Instituts

1 Οι συνεργάτες του Ινστιτούτου σε εκδρομή στη Φυλή, 2015 |
Gruppenbild vom Betriebsausflug nach Phylli 2015

Επισκέπτες ερευνητές | Gastwissenschaftler und Stipendiaten

Dr. W. Osthues (Berlin)

Aufarbeitungsstipendium des DAI,

1.8.–31.12.2015

Die Architektur des Metroon in Olympia

Dr. N. Eschbach (Gießen)

Aufarbeitungsstipendium des DAI,

1.7.–31.12.2015

Publikation der Panathenäischen

Preisamphoren im Kerameikos (im Druck)

Dr. K. Müller (Augsburg)

Aufarbeitungsstipendium des DAI,

1.5.–31.5. und 1.10.–31.10.2015

Publikation des Manuskriptes von

G. Gruben zum Dipylon-Tor im Kerameikos

(im Druck)

PD Dr. A. Herda (Berlin/Athen)

Alexander S. Onassis Foundation,

Athens/Greece, 21st Foreigner's

Fellowship Programme, Research Grant,

1.11.–31.12.2015

The Sage and the City: Thales of Miletos

and the Birth of Greek Systematic

Town Planning

Dr. B. Shkodra und Dr. E. Shehu (Tirana)

Deutsch-Albanisches Projekt,

1.1.–15.2.2015

Das Theater von Apollonia

Das DAI Athen – von Angesicht zu Angesicht | Το Γ.Α.Ι. Αθηνών – πρόσωπο με πρόσωπο

Ioannis Adeiopoulos

Katharina Brandt

Julia Engelhardt

Anne Fohgrub

Johanna Fuchs

Christos Gakis

Karsten Greger

Joachim Heiden

Nils Hellner

Vassilis Kollios

Mircea Konstantin

Katerina Kostellou

Katja Sporn

Reinhard Senff

Eric Laufer

Irini Marathaki

Martina Riedl

Ulrike Schulz

Melanie Spiegelhalter

Jutta Stroszeck

Fotini Tasiopoulou

Fotini Teliou

Ulrich Thaler

Karin Weiß

Christina Zioga

Sandra Zipprich

Mitarbeiter | Συνεργάτες

Direktoren | Διευθυντές

Prof. Dr. Katja Sporn

Erste Direktorin | Διευθύντρια

PD Dr. Reinhard Senff

Zweiter Direktor | Διευθυντής Β΄

Bibliothek | Βιβλιοθήκη

Dr. Eric Laufer

Referent | Προϊστάμενος

Karin Weiß

Bibliothekarin | Βιβλιοθηκάριος

Christina Zioga

Bibliotheksangestellte | Υπάλληλος βιβλιοθήκης

Dr. Katharina Brandt

Bibliotheksangestellte | Υπάλληλος βιβλιοθήκης

Antikensammlung |

Αρχαιολογική συλλογή

Dr. Jutta Stroszeck

Ansprechpartnerin | Υπεύθυνη επικοινωνίας

Redaktion | Τμήμα εκδόσεων

Dr. Ulrich Thaler

Referent | Προϊστάμενος

Ulrike Schulz, M.A.

Wissenschaftliche Hilfskraft |

Επιστημονική βοηθός

Fotothek & wissenschaftl. Archiv |

Φωτογραφικό & επιστημονικό

αρχείο

Dr. Joachim Heiden

Referent | Προϊστάμενος

Anne Fohgrub, M.A.

Wissenschaftliche Hilfskraft |

Επιστημονική βοηθός

Dr. Katharina Brandt

Fototheksangestellte |

Υπάλληλος φωτογραφικού αρχείου

Dipl. Designerin (FH) Julia Engelhardt

Fotolaborantin, Grafikerin |

Τεχνικός εργαστηρίου φωτογραφίας, γραφίστρια

Bauforschung | Έρευνα της αρχαίας

αρχιτεκτονικής

Dr.-Ing. Nils Hellner

Referent für Bauforschung |

Ερευνητής της αρχαίας αρχιτεκτονικής

Kalapedi | Καλαπόδι

Prof. Dr. Katja Sporn

Leiterin | Διευθύντρια

Dr. Eric Laufer

Referent | Επιστημονικός συνεργάτης

Kerameikos | Κεραμεικός

Dr. Jutta Stroszeck

Leiterin | Διευθύντρια

Melanie Spiegelhalter, M.A.

Wissenschaftliche Hilfskraft |

Επιστημονική βοηθός

Olympia | Ολυμπία

PD Dr. Reinhard Senff

Leiter | Διευθυντής

Sandra Zipprich, M.A.

Wissenschaftliche Hilfskraft |

Επιστημονική βοηθός

Samos | Σάμος

Dr. Joachim Heiden

Leiter | Διευθυντής

Johanna Fuchs, M.A.

Wissenschaftliche Hilfskraft |

Επιστημονική βοηθός

Tiryns | Τίρυνθα

Martina Riedl, M.A.

Wissenschaftliche Hilfskraft |

Επιστημονική βοηθός

Sekretariat | Γραμματεία

Dr. Irini Marathaki

Sekretärin | Γραμματέας

Verwaltung | Διοίκηση

Karsten Greger

Verwaltungsleiter | Υπεύθυνος διοίκησης

Ingrid Schäffer

Verwaltungsmitarbeiterin | Υπάλληλος διοίκησης

Haus, Pforte und Fahrdienst | Φροντίδα κτηρίου, θυρωρείο και οδηγοί

Ioannis Adeiopoulos, Christos Gakis,

Vassilis Kollios, Mircea Konstantin,

Katerina Kostellou, Fotini Tasiopoulou,

Fotini Teliou

Praktikanten | Ασκοούμενοι (01/2015–05/2016)

A. Becker, M. Biehl, D. E. Burbank,

A. Buschhoff, K. Gietl, S. Goedert, N. Kraus,

M. Rigaki, L. Steinmann, T.-Ph. Wermter,

Ch. Zirngibl

Εξώφυλλο | *Umschlag*: K. Frankias. – *Περιεχόμενα* | *Inhalt*: Σχέδιο | Plan: Εκδόσεις Anavasi, Διδότου 55, 10681 Αθήνα. – *Πρόλογος* | *Vorwort*: 1. 2: I. Geske. – *Ιστορία της έρευνας και του Ινστιτούτου* | *Instituts- und Forschungsgeschichte*: 1: D-DAI-ATH-Hege-2441 (anonym). – 2: D-DAI-ATH-1973-1122 (Tsimas). – *Ο οικοδομικός πυρήνας του Παραρτήματος Αθηνών* | *Der Kernbau der Athener Abteilung*: 1–4: C. E. H. Ziller, in: M. Z. Cassimatis (Hrsg.), Ερνέστος Τσίλλερ: αρχιτέκτων (1837–1923), 176 f. – *Ο φωτογράφος Walter Hege* | *Der Fotograf Walter Hege*: 1: D-DAI-ATH-Hege-2441 (ohne Angabe). – 2–5: D-DAI-ATH-Hege-1890. 2539. 0531. 0375 (W. Hege). – *Adolf Hermann Struck (1877–1911)* | *Adolf Hermann Struck (1877–1911)*: 1: C. Graml. – 2: D-DAI-ATH-1973-1151 (anonym). – *Το κληροδότημα Ποστολάκα* | *Das Vermächtnis Postolakas*: 1: Gemälde von Aristidis Oikonomou in E. Averoff Art Gallery, Metsovo. – 2: Bibliothek, DAI Athen. – *Κεντρικό θέμα Κεραμεικός* | *Schwerpunktthema Kerameikos*: 1. 2: D-DAI-ATH-KER-467. 95 (anonym). – *Ερευνες και εργασίες στον ανασκαφικό χώρο* | *Forschungen und Arbeiten im Gelände*: 1: DAI Athen, Archiv der Kerameikos-Grabung. – 2: D-DAI-ATH-95 (anonym). – 3–6. 10–14: J. Stroszeck. – 7: D. Tsalkanis, J. Stroszeck. – 8. 9.15: M. Spiegelhalter. – *Μελέτες ευρημάτων* | *Materialstudien*: 1. 2: D-DAI-ATH-KER-28229. 28890 (N. Eschbach). – 3. 4: J. Stroszeck. – 5. 6: V. Scheunert. – 7: D-DAI-ATH-KER-467 (anonym). – *Ερευνες πεδίου* | *Feldforschungen*: 1: anonym. – 2: K. Sporn. – *Ολυμπία* | *Olympia*: 1–3: R. Senff. – 4. 5: anonym. – 6. 7: A. Vött. – *Τίρυνθα* | *Tiryns*: 1: N. E. Maniadakis (AIRmania), bearb. von M. Kostoula. – 2: M. Kostoula. – 3. 4: D-DAI-ATH-2015-18023. 18105 (J. Maran). – 5–7: U. Thaler. – *Σάμος* | *Samos*: 1: Ou. Kouka. – 2. 3: Zeichnung: A. Kontonis, Foto: Ch. Papanikolopoulos. – 4: H. Birk, N. Hellner, M. Jaumann, Ou. Kouka, K. Ragkou, A. Tanner. – *Καλαπόδι* | *Kalapodi*: 1: CAU Kiel. – 2: DAI Athen. – 3: Orthofoto S. Biernath, Zeichnung A. Ferretti. – 4: Orthofoto S. Biernath, Zeichnung K. Korakianitis. – 5. 6: Th. Bilis, M. Magnisali. – 7. 9. 10: N. Hellner. – 8: nach J. W. Durm, Baukunst der Griechen ³(Leipzig 1910) 254 Abb. 225. – *Αρύ της Αναβύσσου* | *Ari bei Anavyssos*: 1: H.-P. Klossek. – 2: D. Gansera. – *Ερευνητικές εκθέσεις* | *Forschungsberichte*: 1: D-DAI-IST-UM14-Kane-602 (E. Laufer). – 2: D-DAI-IST-UM15-Kane-1435 (B. Ludwig). – *Πρόγραμμα επιφανειακής έρευνας στα παράλια της Περγάμου* | *Ein Surveyprojekt an der Küste bei Pergamon*: 1: D-DAI-IST-UM14-Kane-602 (E. Laufer). – 2: D-DAI-IST-UM15-Kane-1435 (B. Ludwig). – *Μακεδονικοί τάφοι* | *Makedonische Kammergräber*: 1: D-DAI-ATH-1989/1126 (R. Staneva). – 2: A. Fohgrub. – *Ιππος και άρμα* | *Pferd und Wagen*: 1: S. Zipprich. – *Εκδηλώσεις κατά το 2015* | *Veranstaltungen 2015*: 1: D-DAI-ATH-2015-369 (J. Fuchs). – 2: D-DAI-ATH-2015-640 (A. Fohgrub). – 3: D-DAI-ATH-2015-990 (H. Birk?). – 4: D-DAI-ATH-2015-1085 (J. Engelhardt). – 5: D-DAI-ATH-2015-740 (J. Fuchs). – *Επετειακές διαλέξεις* | *Festvorträge*: 1: D-DAI-ATH-2015-710 (A. Fohgrub). – 2: D-DAI-ATH-2015-1164 (M. Spiegelhalter). – 3: Layout J. Engelhardt. – 4: Layout J. Engelhardt. – 5: D-DAI-ATH-2015-1084 (J. Engelhardt). – *Συνέδρια και σεμινάρια* | *Tagungen und Workshops*: 1: K. Sporn. – 2: Layout J. Engelhardt. – 3: D-DAI-ATH-2015-990 (H. Birk?). – 4: Layout J. Engelhardt. – 5: J. Stroszeck. – 6: M. Spiegelhalter. – 7: Layout J. Engelhardt. – *Σεμινάριο Φωκίδας* | *Phokis-Kurs*: 1. 2: Th. Hintermann. – 3: D-DAI-ATH-2015-1167 (K. Sporn). – *Γνωστικά Πεδία* | *Wissensräume*: 1: DAI Athen. – 2: DAI Athen. – *Ερευνητικές υποδομές* | *Forschungsressourcen*: 1: DAI Athen. – *Νέες εκδόσεις* | *Neuerscheinungen der Redaktion*: 1: Layout P. Baumeister, U. Schulz. – 2: Layout U. Thaler. – *Πρόσωπα* | *Personen*: 1: D-DAI-ATH-2015-879 (S. Brebos). – 2: DAI-ATH-2015/773 (U. Schulz). – *Το Γ.Α.Ι. Αθηνών – πρόσωπο με πρόσωπο* | *Das DAI Athen – von Angesicht zu Angesicht*: I. Geske mit Ausnahme der Fotos von J. Stroszeck (anonym) und U. Thaler (J. Heiden).

Μöchten Sie die Arbeit des Instituts unterstützen?
Kontaktieren Sie uns unter der Nummer:

Tel.: +30 210-33 07 401 · Kontoinhaber | κάτοχος λογαριασμού: Bundeskasse Halle
Bank | τράπεζα: Deutsche Bundesbank Filiale Leipzig · IBAN: DE 3886000000086001040 · BIC: MARKDEF1860

Bitte berücksichtigen Sie, dass Spendeneingänge
per Überweisung nur dann dem DAI Athen
tatsächlich zugutekommen, wenn das begünstigte
Projekt angegeben ist, bevorzugt in der Form:

Θέλετε να ενισχύσετε το έργο του Γ.Α.Ι. Αθηνών;
Τότε επικοινωνήστε μαζί μας:

Σας παρακαλούμε να λαμβάνετε υπόψιν ότι το
Γ.Α.Ι. Αθηνών επωφελείται από τις δωρεές μέσω
τραπεζικών καταθέσεων μόνο όταν αναγράφεται
το ευνοούμενο πρόγραμμα, κατά προτίμηση
με την παρακάτω μορφή:

»0511-28209/873 Zweckbestimmung [Name des Projekts] [τίτλος προγράμματος]«.

Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο
Παράρτημα Αθηνών
Φειδίου 1 · 10678 Αθήνα · Ελλάδα

Deutsches Archäologisches Institut
Abteilung Athen
Fidiou 1 · 10678 Athen · Griechenland

www.dainst.org/standort/athen